

ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના

લેખક
શ્રીમત્તારાચણ અમ્રવાલ
આચાર્ય, સેકસરિયા કોમર્સ કોલેજ, વઘા

અનુવાદક
અંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

વોરા એન્ડ કંપની પબ્લીશર્સ, લિમિટેડ

પ્રકાશક
એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ ... મુંબઈ નં. ૨

આવૃત્તિ, પહેલી, ૧૯૪૫

કિંમત, સવા રૂપિયા

અનુક્રમણિકા

૫૭૪

પ્રસ્તાવના — ગાંધીજી

ઉપોદ્ધાત — ચંદ્રસંકર શુક્લે

ખંડ ૧

૧. પ્રાસ્તાવિક

૨. મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો

૩. ગાંધી-યોજના શા માટે ?

૪. ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રના મૂળતરવો

૫. આમર્ષચાલો

ખંડ ૨

૬. આર્થિક યોજના

૭. ખેતી

૮. ખેતીને લગતા ઉદ્યોગ

૯. ગૃહઉદ્યોગો

૧૦. મૂળભૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગો

૧૧. સાંપર્ગનિક ઉપયોગના કામ

૧૨. વેપાર, અને સંપત્તિની વહેંચણી

૧૩. મજૂરોનું કલ્યાણ

૧૪. વસ્તીનો પ્રશ્ન

૧૫. રાષ્ટ્રીય આવકખપરચ, કર, અને ચલણી નાણાં

૧૬. રાજ્યકારભાર

૧૭. અંદાજપત્ર

૧૮. ઉપસંહાર

પ્રકાશક

નંદલાલ મો. ઠક્કર

એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ

કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ : : : : ૨

મુદ્રક

એમ. ઈ. કરીમ

સી. લક્ષ્મી પ્રિન્ટર્સ

૧૩૩, એ. લિટ્ટોરિયા

ગાર્ડન રોડ, ભાવનગર,

મુંબઈ નં. ૨૭.

પ્રસ્તાવના

જે યુવાનોએ સ્વદેશની સેવાને ખાતર ભારે આવકવાળી—અથવા, કહો કે, ધીકતી કમાણીવાળી — કારકિર્દીનો ભોગ આપ્યો છે તેમાં આચાર્ય શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ એક છે. વળી જીવનનો જે માર્ગ હું બતાવી રહ્યો છું તેની સાથે તેમને પૂરેપૂરો સમભાવ છે. એ જીવન માર્ગને, આધુનિક રાજકારણના સિદ્ધાન્તોની ભાષામાં સચુકિતક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન આ નાનકડા પુસ્તકમાં થયેલો છે. એ વિષય પરના આધુનિક સાહિત્યનો આચાર્ય અગ્રવાલે ધમશબેર અભ્યાસ કર્યો દેખાય છે. મને કહેતાં ખેદ થાય છે કે આ પુસ્તક જેટલા ધ્યાનથી વાંચ્યું ઘટે તેટલા ધ્યાનથી મેં વાંચ્યું નથી. છતાં મેં તે ઠીકઠીક વાંચ્યું છે; ને તે પરથી હું કહી શકું છું કે લેખકે કોઈ પણ જગાએ મારા વિચારો વિકૃત રૂપમાં રજૂ કર્યાં નથી. રેંટિયાના અર્થશાસ્ત્રના ગર્ભમાં જે કંઈ રહેલું છે તે બધું સવિસ્તર રજૂ કરવાનો ડોળ આમાં કરેલો નથી. અહિંસાના પાયા પર રચાયેલું રેંટિયાનું અર્થશાસ્ત્ર; અને હિંસાના, એટલે કે યન્ત્રોદ્ધોગ વિનાના દેશોના શોષણના, પાયા પર રચાયેલું હોય તો જ લાભદાયી નીવડે એવું યન્ત્રોદ્ધોગનું અર્થશાસ્ત્ર; એ બેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આ પુસ્તકમાં છે, એટલો જ દાવો એને વિષે કરેલો છે. પણ લેખકની દક્ષીણ હું એહીં આપી જઉં એ ઠીક નથી. આપણા દેશની અન્યારની ખેદજનક દશાના દરેક અભ્યાસીને મારી ભલામણ છે કે તે ઠાળજીપૂર્વક લક્ષ દઈને આ પુસ્તક વાંચે.

સેવાગ્રામ, ૧૬-૧૦-૪૪

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

ઉપોદ્ધાત

સૌથી પહેલાં તો આ અનુવાદગ્રન્થના નામને વિષે ખુલાસો કરવાનો રહે છે. લેખકે ગાંધીજીનાં લખાણો ને ભાષણો પરથી હિંદના આર્થિક ભાવિ વિષેના તેમના સિદ્ધાન્તો તારવી કાઢ્યા છે; ને તેની વીચિત્રતા આપવા માટે પણ મોટે ભાગે ગાંધીજીનાં ‘યંગ ઇન્ડિયા’ તથા

‘હરિજન’માં આવેલાં લખાણોનો જ આધાર લીધો છે. વળી ગાંધીજીએ પુસ્તકના કેટલાક ભાગો વાંચી, તેમાં પોતાના વિચારો વિકૃત રૂપે રજૂ થયા નથી, એવો સન્તોષ પણ પ્રગટ કર્યો છે. એટલે ગાંધીજી જો સ્વરાજ પછીની હિંદની ભાવિ આર્થિક વ્યવસ્થાનો ચિતાર આપવા બેસે, તો આવું જ કંઈક શબ્દચિત્ર રજૂ કરે, એમ સકારણુ માની શકાય. એ પરથી આ અનુવાદગ્રન્થને પહેલાં ‘ગાંધીજીની આર્થિક યોજના’ એ નામ આપવા ધારેલું. પણ પછી વધારે વિચાર કરતાં ‘લાગુ’ કે આ યોજનાની બધી વીગતો ગાંધીજીએ જોઈ તપાસીને ઠરાવી છે એવો ખોટો ખ્યાલ વાચકોનાં મનમાં આ નામ પરથી ઊભો થવાનો સંભવ છે. એવી માન્યતાને કારણુ ન આપવાનાં હેતુથી છેવટે આ પુસ્તકને ‘ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના’ એ નામ આપ્યું છે. ગાંધીજીએ ઉપદેશોના સિદ્ધાન્તો અનુસાર એ યોજનાની રૂપરેખા આલેખવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે, એ તો વાચક સહેજે જોઈ શકે એમ છે. એમાંની ઘણી વીગતો પણ એવી છે જેનો અમલ રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અંગરૂપે કરવાનો ઉપદેશ ગાંધીજી વરસોથી આપતા આવ્યા છે.

આ યોજના સ્વરાજ મળ્યે જ અમલમાં મૂકી શકાય એવી છે, એમ લેખકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે. એટલે અત્યારે તો એ કેવળ કલ્પનાચિત્ર જ લેખાય. સ્વરાજ મળ્યા પહેલાં એવો કલ્પનાવિહાર કરવો એ સમય અને શક્તિનો દુવ્યર્થ કરવા બરાબર છે, એવી ટીકા અત્યારે નીકળેલી સર્વ યોજનાઓ સામે કરવામાં આવી છે. એ કલ્પના વિહાર જો અત્યારે જ કરવાના પ્રયત્નની આડે આવે, ને માણસોને કાર્યપ્રવણુ બનાવવાને બદલે સ્વપ્નસેવી બનાવી દે, તો એ ટીકા વાજખી પણ ગણાય. છતાં બીજી તરફ એ પણ બૂલવું ઘટવું નથી કે યુદ્ધ પછીની દુનિયા કેમી હશે એ જાણવાની ઉત્સુકતા આખા જગતમાં જગી છે. એ સ્વાભાવિક પણ છે. આખી માનવજાતિએ મને ક્રમને જે પારાવાર ભોગ આપ્યા છે તેનું પરિણામ શું આવશે, એ જાણવાનું મન તેને યાય તેમાં નવાઈ નથી. જગતે કદી ન જોયેલા કે જાણેલા એવા સંહાર પછી જગતમાં ચિરન્તન શાન્તિ સ્થપાશે ખરી!

ફરીવાર એવો દાવાનળ ન સળગે એવી કંઈ ગોઠવણુ થશે ખરી ? પરાધીન ને લૂંટાતી નિર્જળ પ્રજાઓની દીન દશાનો અન્ત આવશે ખરો ? દુનિયામાં અન્નવસ્ત્રની છાજ હોવા છતાં કરોડોને નાગાંભૂખ્યાં રહેવા વારો આવે છે, એ સ્થિતિ કાયમની અટકશે ખરી ? આવા અનેક પ્રશ્નો આખી માનવજાતિ સચિન્ત અને ઉત્કંઠિત મને પૂછી રહી છે. હિંદની પ્રજા પણ આશંકા બનીને એ પ્રશ્નો પૂછે છે. તેને આશા સાંપડવી નિર્માયેલી છે કે નિરાશા, એનો જવાબ તો કાળજ આપશે.

પણ એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે. જગતમાં જે મોટી આર્થિક કલ્પનાઓ વચ્ચે ફરીફાઈ ચાલી રહેલી છે. એક કલ્પના યાત્રિક ઉદ્યોગવાદની છે. તે જગતભરમાં મોટા, જંગી, યન્ત્રોથી ચાલતાં, કારખાનાં સ્થાપવા માગે છે, ને માલના ઢગલા વાળવા ઇચ્છે છે. એ વ્યવસ્થાનો અનુભવ જગતે સારી પેઠે લીધો છે. જગત આખામાં ફરીફરીને જે આર્થિક મંદી આવે છે ને મોટી હાલપાયલો થાય છે તે આ ઉદ્યોગવાદનું જ ફળ છે. જે યુદ્ધો ફરીફરીને જાગે છે, ને જેના સંહારનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે, તે યુદ્ધો આ યન્ત્રવાદનું જ બીજણું પરિણામ છે. આવું માનનારો મોટો વર્ગ દુનિયામાં છે. છતાં એ વસ્તુની મોહની ધણી લોકોને લાગેલી છે. ધણી દેશોનાં રાજ્યસૂત્રો જેમના હાથમાં છે તે લોકોને એજ એક રસ્તો સૂઝે છે. તેથી ભાવિ માટેની તેમની યોજનાઓમાં યન્ત્રવાદને જ પ્રધાન પદ અપાય છે. બીજી કલ્પના છે ગ્રામઉદ્યોગના પાયાપર રચાયેલી વ્યવસ્થાની આધુનિક યુગમાં એનો મોટો પાયા પર પ્રયોગ કંઈક અંશે હિંદુસ્તાનમાં જ થયો છે. એમાં યન્ત્રોદ્યોગનો સાથ છેદ ઉડાવેલો નથી, પણ તેના પર કડક મર્યાદા તો મૂકેલી જ છે. મોટાં ગંજાવર કારખાનાંના બેંકાર અવાજો આગળ નાનાં રેટિયા, સાળ, આદિનો અવાજ ક્યાંયે ડૂબી જતો દેખાય છે. પણ જગતમાં જે શાન્તિ સ્થપાવાની હશે તો તેનો આજ માર્ગ છે.

આ વાત આટલા ટૂંકાણુમાં કહેતાં એમાં મતાગ્રહનો ભાસ થાય છે એ સાચું. પણ એની પાછળ જગતના અનુભવનું ને તર્કશુદ્ધ વિચારોનું કેવું બળ રહેલું છે. એ લેખકે આ પુસ્તકના પૂર્વાર્ધમાં

અનેક દાખલાદલીલો ને પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાયો સાથે બતાવ્યું છે. એ ચર્ચા આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે. સ્વરાજ મળ્યા પહેલાં પણ આ વિષય પરત્વે પ્રજા ખરી દિશામાં જ વિચાર કરતી થાય એ જરૂરનું છે. જે જે યોજનાઓ અત્યારે નીકળી છે તે દરેકની પાછળ જીવનની એક એક ફિલસૂફી રહેલી છે. એ ફિલસૂફીને લોકમતને ટેકા મળે એટલા માટે જ આ યોજનાઓ પણ કાઢવામાં આવી છે. તેથી જ ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ કરતી વીગતવાર યોજના પણ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવાની જરૂર હતી. એ યોજનાની વીગતોમાં ફેરફાર ન જ થઈ શકે એવો લેખકનો દાવો નથી. પણ એ વિશેષ ચર્ચાને માટે આધારરૂપે આ રૂપરેખા બહુ જ કામ આવે એવી છે, એમાં તો કશી શંકા નથી. કેટલાયે આર્થિક પ્રશ્નો એવા છે જેને અંગે હજી ગાંધીવાદી ઢબે પૂરતો વિચાર થવો બાકી છે. એ વિચાર કરવાની પ્રેરણા પણ આ પુસ્તકમાંથી મળે એમ છે.

આ યોજના પ્રસિદ્ધ થયા પછી એની સામે ટીકા પણ થઈ છે. તેમાંની કેટલીક વિચારપ્રેરક છે. યોજનામાં ઉદ્યોગો, જમીન વગેરે પર રાષ્ટ્રની માલિકી સ્થાપવાની જે વાત છે તે ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાન્ત સાથે મેળ ખાય એવી નથી, એવી પણ એક ટીકા થઈ છે. આજે જે ધોર આર્થિક અસમાનતા ચાલે છે તે દૂર કરવાને સ્વરાજમાં રાજસત્તાનો ઉપયોગ કદી કરી જ ન શકાય, એવો અહિંસાના સિદ્ધાન્તનો અર્થ ગાંધીજીએ કયો નથી. ૧૯૩૧ માં જ્યારે આ વિષયની ચર્ચા જાપડી હતી ત્યારે તેમણે કહેલું: “જે હિંદીઓ અંગ્રેજ આશ્રયદાતાઓની પાછળ ભરાઈ સુરક્ષિત બેઠેલા છે તેમને પણ મેદાનોમાં વસતા પોતાના બાઈઓની સપાટી પર આવવું પડશે. તેથી સાચું સૂત્રવાક્ય તો આ હોવું જોઈએ: આજની અસ્વાભાવિક અસમાનતા દૂર કરવા સારું રાજ્યકર્તાઓના અને તેમની જોડે ભાગીદારી કરનારા ખીજાઓના ખાસ હકો એટલા ધટાડવામાં આવશે કે જેથી તમામ વર્ગો અને ક્ષેત્રો વચ્ચે સમાનતાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય.” (નવજીવન, ૨૯-૩-૩૧) ખીજા ગોળમેજી પરિષદ આગળ પહેલું જ ભાષણ

કરતાં તેમણે કહેલું: “મહાસભા સ્વભાવતઃ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સાત લાખ ગામડાંમાં વેરાયેલાં કરોડો મૂળાં, અર્થે પેટે રહેતાં માણસોની પ્રતિનિધિ છે, પછી તેઓ ‘હિટિશ’ હિંદનાં હોય કે ‘દેશી’ હિંદનાં હોય. જે જે હિતને મહાસભા રક્ષણ આપવા યોગ્ય માને છે તે બધાં આ-મૂળાં કરોડોના હિત આગળ ગોણુ છે; અને તેથી આપને અવારનવાર જુદાં જુદાં હિત વચ્ચે અથડામણનો આભાસ યાય છે. એ અથડામણુ જો ખરેખર સાચી હોય, તો આ મૂળાં કરોડોના હિતને ખાતર મહાસભા બીજા તમામ હિતનો ભોગ આપશે, એમ મહાસભાની વતી કહેતાં મને જરાયે સંકાય થતો નથી.” (નવજીવન, ૪-૧૦-૩૧) ફરી એ જ પરિપદમાં ‘બેદલાવ’ નો અર્થ સમજાવતાં તેમણે કહેલું: “દીન, દલિત, ‘પતિત’ને મૂડીદારોએ, જમીનદારોએ, ઉચ્ચ કહેવાતા વર્ણોએ, અને છેવટે શાસ્ત્રશુદ્ધ રીતે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ જે કાચડમાં ફુલાડી દીધા છે, તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ભારતવર્ષને આવતાં ધણાં વરસ સુધી કાયદાઓ પસાર કર્યાં કરવા પડશે, એવી મને ખીક છે. આ લોકોને જો આપણે કાચડમાંથી બહાર કાઢવા હોય તો, પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત કરવા માટે, આ લોકોનો વિચાર પહેલો કરવાની, અને જે બોજાઓ નીચે તેઓ કચડાઈ રહ્યા છે તેમાંથી તેમને છોડવવાની પણ, રાષ્ટ્રીય સરકારની ફરજ થઈ પડશે. અને જે જમીનદારો, ધનિકો, અને આજે જેઓ ખાસ હકો ભોગવી રહ્યા છે એવા લોકો—તેઓ ગારા હોય કે હિંદી એની દરકાર મને નથી—જે જુઓ કે તેમની સામે બેદલાવ રખાય છે, તો હું તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવીશ; પણ મારાથી મદદ થઈ શકતી હશે તોપણ હું મદદ નહીં કરું, કેમકે હું તો એ ક્રિયામાં તેમની મદદ માગીશ. અને તેમની મદદ વિના આ લોકોને કાચડમાંથી બહાર કાઢી શકાશે જ નહીં.” (નવજીવન, ૨૦-૧૨-૩૧) વળી એ જ ભાષણમાં તેમણે કહેલું: “જો રાષ્ટ્રીય સરકાર એવા નિર્ણય પર આવે કે એ જગા (નવી દિલ્લીનાં આલેશાન મકાનો) જરૂરની નથી, તો પછી એના પર ગમે તેટલા હક લાગતા હક લાગતા હશે તોયે તે લઈ લેવામાં આવશે, અને હું

તમને કહું કે એ કશા વળતર વિના લઈ લેવામાં આવશે; કેમકે જો આ સરકાર વળતર આપે એવી માગણી તમે કરશો, તો એ ગાયને દોહી બકરીને પાવા જેવું થશે. એટલે એ નહીં જ બની શકે. આ કડવી ગોળા તમારે ગળે ઉતારવા હું તમને રીઝવવા મથી રહ્યો છું; કેમકે જો મહાસલા કદપે છે એવી સરકાર હસ્તીમાં આવે તો આ કડવી ગોળા ગળે ઉતાર્યે જ છૂટકો છે.” (નવજીવન, ૨૦-૧૨-૩૧) ૧૯૪૨ માં પણ તેમણે આવા જ વિચાર પ્રગટ કરેલા. તેમને પૂછવામાં આવ્યું: “ત્યારે આપને એમ જ લાગે છે ને કે એ જમીનો વળતર અપાયા વિના ખાલસા થવી જોઈએ?” તેનો જવાબ દેતાં તેમણે કહેલું: “બેશક. જમીનદારોને વળતર આપવા જોઈએ. પૈસા જ કાઢી કાઢી ન શકે.” (લુઈ શીશર: ‘ગાંધીજી સાથે અઠવાડિયું’, પૃ. ૮૬) આ વચનોની દૃષ્ટિએ આ યોજના વાંચવાથી ઘણી શંકાનું નિવારણ થવાનો સંભવ છે.

ગાંધીજીએ રજૂ કરેલા કાર્યક્રમની એક ખખી એ છે કે એમાંના ઘણા ભાગનો અમલ પ્રજા પોતે સ્વેચ્છાએ કરીને સ્વરાજને પાસે લાવી શકે એમ છે. એ સ્વરાજ વિષેનું પોતાનું જે સ્વપ્નચિત્ર ગાંધીજીએ આપ્યું છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે:

“મારો પ્રયત્ન એવા ભારતવર્ષને માટે હશે જે ભારતવર્ષમાં પ્રજાના વર્ગોમાં જાંચાનીચાના ભેદો નહીં હોય; એ ભારતવર્ષમાં સૌ કોમો હળીમળીને રહેતી હશે; એ ભારતવર્ષમાં અસ્પૃશ્યતાના પાપને તથા કેરી પીણાં ને પદાર્થોને સ્થાન નહીં હોય; સ્ત્રીઓ પુરુષોના જેટલાજ હક ભોગવતી હશે; આપણે બાકીની આખી દુનિયા સાથે શાન્તિથી રહેતા હઈશું, અને કોઈને લૂંટતા કે કોઈનાથી લૂંટાતા નહીં હોઈએ, એટલે આપણે નાનામાં નાનું લસ્કર રાખવું પડશે. મૂર્ખાં કરોડોના હિતના વિરોધી નહીં તેવા તમામ દેશી કે વિદેશી હિત-સંબંધી ચીવટપૂર્વક જાળવવામાં આવશે. મને પોતાને દેશી અને વિદેશી વચ્ચેનો ભેદ અકારો છે. આ મારો સ્વપ્નનું ભારતવર્ષ છે.”

પદ્મ પ્રકાશન લિ. તરફથી આ પુસ્તક મૂળ અંગ્રેજી ‘Gandhian Plan’ ના નામે બહાર પડ્યું છે.

૧. પ્રાસ્તાવિક

વેપારઉદ્યોગમાં લોકોને મનગમતી રીતે કામ ચલાવવાની છૂટ છે, ને રાજ્યે તેમાં દખલ કરવી યોગ્ય નથી, એમ એક કાળે મનાતું. પણ હવે એ જમાનો રહ્યો નથી. જગતના સર્વ દેશોમાં વેપારઉદ્યોગ પર સરકારનો અંકુશ વધતો ગયો છે. એટલે હવે દેશના આર્થિક વિકાસની નિશ્ચિત યોજના ધડવા તરફ બધે ઠેકાણે ખાસ ધ્યાન અપાવા લાગ્યું છે. ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાં એવી યોજનાઓ ધડતી; પણ તે મજૂરોનું હિત, રહેવાનાં ઘરોની સગવડ, બેકારી વગેરે જૂજ વિષયો પૂરતી જ. યુદ્ધ પછીના કાળમાં એવી યોજનાઓનું ક્ષેત્ર ધણું વિશાળ બન્યું છે; અને હવે રાષ્ટ્રીય જીવનનાં લગભગ તમામ અંગોને વિષે યોજનાઓ ધડાય છે. સોવિયેટ રશિયાએ પાંચ વરસની યોજના ધડી એ આ દિશામાં પહેલું પગરણ હતું. તેની દેખાડેખી આખી દુનિયામાં આર્થિક યોજનાઓ ધડવાનો ધો આવ્યો છે. અમેરિકામાં ભારે મંદીનાં માણં પરિણામોને પહોંચી વળવા પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે જે યોજના કરી તેને 'નવો પ્રયોગ' એ નામ આપ્યું. હિટલરે ચાર વરસની યોજના શરૂ કરી, તેમાં મુખ્ય ધારણા જર્મનીને અત્યારના વિશ્વયુદ્ધને માટે તૈયાર કરવાની હતી. ઇંગ્લંડ એ ક્ષેત્રમાં કંઈક મોડું જતરું; ને તેણે દીછવાઈ ને અવ્યવસ્થિત યોજનાઓ કરીને સન્તોષ માન્યો. પણ હમણાં ત્યાં જે 'બીવરીજ યોજના' નીકળી છે તે આ દિશામાં થયેલો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન છે એમાં શંકા નથી.

પશ્ચિમની દબે આર્થિક યોજના ધડવાનું કામ હિંદમાં પહેલવહેલું સર વિશ્વેશ્વરૈયોએ ઉપાડ્યું, એમ કહી શકાય. તે પછી, મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોના અમલ દરમિયાન, મહાસભાએ આખા રાષ્ટ્રને માટે યોજના

ધડવાને એક ખાસ સમિતિ નીમી. જવાહરલાલજી તેના પ્રમુખ હતા. એ સમિતિએ આખા હિંદના આર્થિક વિકાસની વ્યવસ્થિત ને વિશાળ યોજનાનું, વીગતોથી ભરેલું, ખોખું તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ દુર્ભાગ્યે એ સમિતિનું કામકાજ ખોળાંએ પડ્યું છે. તેમ થવાનાં કારણ આપણે જાણીએ છીએ. દેશમાં અત્યારે ભારે કડવાઈ ને નારીયાસીનું વાતાવરણ છે. તેમાંથી લોકોનું ધ્યાન આડે દોરવા હિંદુસ્તાન સરકારે યુદ્ધ પછી દેશની નવરચનાની યોજનાઓ કરનારી સમિતિઓ નીમી છે. એની પાછળ હેતુ હિંદના સ્વરાજનો જે મુખ્ય પ્રશ્ન છે તેને ગોણ બનાવી દેવાનો જ લાગે છે. હું તો માનું છું કે એ યોજનાઓથી હિંદ કરતાં બ્રિટનનો જ સ્વાર્થ વધારે સધાશે. અત્યારે દેશમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષને મોઢે ડૂંચા દેવાયા છે, ને રાષ્ટ્રની વાચા બધ થઈ ગઈ છે, તેવે વખતે આઠ વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિઓએ દેશના આર્થિક વિકાસ માટે પંદર વરસની યોજના રજૂ કરી દેશની દેખીતી સેવા કરી છે. લોકોમાં એ યોજના ‘મુંબઈ યોજના’ ને નામે ઓળખાય છે. એના ધડતારા જે કુશળ ને વિખ્યાત વેપારીઓ છે તેમની શુભ નિષ્ઠા ને દેશદાત્ર વિષે શંકાને સ્થાન છે જ નહીં. પણ તેમની યોજના એ પશ્ચિમની ઢળે ધડેલી મૂડીવાદી યોજના છે, એ વાત ન ભૂલી શકાય. શ્રી. માનવેન્દ્રનાથ રાયે એક ‘લોકયોજના’ ઘડી છે; તેમાં દસ વરસમાં કુલ ૧૫૦ અબજ રૂપિયા ખર્ચવાની ગોઠવણ છે.

પણ મને લાગે છે કે આ યોજનાઓ ધડતાર આપણા દેશની જે ખાસ સંસ્કૃતિ ને સમાજરચના છે તેના તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. ખરું જોતાં તો એ સંસ્કૃતિ ને સમાજરચનાના પાયા પર જ હિંદની આર્થિક યોજનાનું મંડણ ‘રચાવું’ જોઈએ. પશ્ચિમની યોજનાઓ, પછી તે મૂડીવાદી ઢળી હોય કે સમાજવાદી ઢળી, તેની કેવળ નકલ કર્યું ન ચાલે. આપણે જે યોજના ઘડીએ તે સ્વદેશી ઢળી હોવી જોઈએ, ને તેનાં મૂળ હિંદની ભૂમિમાં જાંડાં ઊતરેલાં હોવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં સુવ્યવસ્થિત ને સબળ આમર્થ્યાયતો છેક પ્રાચીન

કાળથી ચાલી આવી છે. એ આપણી એક ખાસિયત છે એમ કહી શકાય. જગતમાં બીજાં એનાં જોડાં જેવાં જડતો નથી. એની રચના ગૃહઉદ્યોગોનાં પાયા પર થયેલી હતી. એ ઉદ્યોગો દ્વારા માનવસેવા, સમાનતા, ન્યાય, શાન્તિ ને સહકારની ભાવના સચવાતી ને વધતી. એટલે આપણે તો એવી આર્થિક યોજના ઘડવી જોઈએ જેમાં પશ્ચિમની નરી નકલ કરેલી ન હોય, પણ જે બીજા દેશોને રસ્તો દેખાડે એવી હોય, ને અન્તે જગતની નવી જ અર્થવ્યવસ્થા રચનામાં મદદ કરે એવી હોય. મહાત્મા ગાંધી ગયાં પચીસ વરસથી એ પ્રાચીન હિંદી અર્થવ્યવસ્થાના આદર્શો પર ભાર મૂકતા આવ્યા છે. હવે પશ્ચિમના વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ તેમના આર્થિક વિચારોને ટેકા આપવા લાગ્યા છે. મને ગાંધીજીનાં લખાણોનો અભ્યાસ કરવાની તક તો મળી જ હતી, પણ તે ઉપરાંત હિંદના વિવિધ આર્થિક પ્રશ્નો વિષે તેમની સાથે મોઢામોઢ ચર્ચા કરવાનો પણ લાલ મળ્યો છે. એટલે મહાત્માજીના વિચારો લોકો આગળ વ્યવરિયત રૂપમાં રજૂ કરવાની મેં હામ ભીડી છે. સાથેસાથે મેં પશ્ચિમના વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રીઓ ને સમાજશાસ્ત્રીઓના પુરાવા પણ ટાંક્યા છે. ગાંધીજીએ હિંદના આર્થિક પ્રશ્નો વિષે પુષ્કળ લખ્યું છે. પણ તેઓ જૂની ઢંગના અર્થશાસ્ત્રી નથી; અર્થશાસ્ત્રનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જૂના વખતથી વપરાતા પારિભાષિક શબ્દો તેઓ વાપરતા નથી. છતાં તેમનાં લખાણોમાં આપણે એક પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થાની ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. એ વ્યવસ્થા પ્રાચીન ભારતની પ્રજ્ઞાસિકાના પાયા પર રચાયેલી છે; એટલું જ નહીં પણ યુદ્ધોને લીધે છિન્નલિપ્ત થયેલી આજની દુનિયા જો ગાંધીજીની એ યોજનાને અનુસરે તો તેને યુદ્ધ, શોષણ ને વિનાશને બદલે શાન્તિ, સુરક્ષિતતા ને પ્રગતિનો રસ્તો મળી રહે એમ છે. પણ એક વાત આપણે જાણવા જેવી નથી. તે એ કે રાજકીય સ્વતંત્રતા વિના આ બધી યોજનાઓ નકામી છે. હિંદ સ્વરાજ ભોગવતું હોય તો જ તે પોતાની ધારણા પ્રમાણે દેશની આર્થિક નવરચના કરી શકે.

૨. મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો

અત્યારે આર્થિક વિકાસ અને નવરચનાની યોજનાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. તે વખતે આપણે એક મૂળ વાત એ યાદ રાખવાની છે કે આ યોજનાઓ ખરું જોતાં સાધનરૂપ છે, સાધ્ય નથી. યોજના ધડવી એ ખરામ વસ્તુ નથી. જીલટું એમ કરવામાં તો દીર્ઘદષ્ટિ ને ડહાપણ દેખાઈ આવે છે. પણ કેટલીકવાર જે અટપટી ને જુલજુલામણીવાળી તોતિંગ યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે, તેની પાછળ હેતુ સૂક્ષ્મ ને બેહદી દબના શોષણ પર ઢાંકપિછોડો કરવાનો હોય છે. એટલે એવી યોજનાઓનો વિચાર કરતાં આપણે શંકા ને સાવચેતી રાખીને ચાલવું ધટે છે.

આર્થિક વિકાસની યોજના ધડી કે બેડો પાર એમ સમજવાનું નથી. યોજના ધડવાથી જ આપણા અટપટા સવાલો જીતી જશે ને દુનિયા સુધરી જશે એમ માની લેવાનું નથી. એ યોજના દ્વારા આપણે કેવું બ્યેય સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ એના પર બધો આધાર રહે છે. સોવિયેટ રશિયામાં યોજનાપૂર્વક કામ લેવાથી લોકોની રહેણીનું ધોરણ સારી પેઠે સુધર્યું છે ખરું; પણ તે માટે વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા પર ઘણો કાપ મુકાયો છે. નાઝી જર્મનીમાં બન્યું છે એમ યોજનાપૂર્વક કામ ચલાવવાથી લોકોની બેકારી ઝાંછી થાય ખરી; પણ ત્યાં યુદ્ધને માટે જંગી તન્ત્ર જીતું કરવાને લોકો પર નિર્દયપણે જોરજુલમ કરવામાં આવે છે. અમેરિકાના ‘નવા પ્રયોગ’ની મદદથી કદાચ તાત્કાલિક સંકટમાંથી પાર પડાય, કે દેશના આર્થિક જીવનમાં જે વ્યાધિ પેઢેલો છે તે થોડા વખતને માટે શાન્ત પડે. વિલાયતમાં જે ખીવરીજ યોજના ચાલુ છે તે કદાચ ઇંગ્લંડની વસાહતો ને તેના તાખાના મુશ્કેલો વધારે ચૂસીને અંગ્રેજ લોકો માટે વધારે સુખસગવડ પૂરાં પાડે. આર્થિક યોજના અથવા આયોજન એ વિશાળ યન્ત્રના જેવી વસ્તુ છે; એનો સદુપયોગ પણ થાય ને દુરુપયોગ પણ થાય. એટલે કોઈ પણ યોજના વડે કયો હેતુ સાધવાની ધારણા રખાયેલી

છે, ને તેના મૂળમાં કેવી ભાવના રહેલી છે, એ મહત્વની વસ્તુ છે.

આર્થિક યોજનાને પરિણામે લોકોની સુખસગવડમાં વધારો થાય કે તેમની આઆદી વધે એટલું જ સ્પષ્ટ નથી. તેમની આવક વધે એ પણ પૂરતું નથી. તેમના સંસ્કારોમાં પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. તેથી મહાસભાએ નીમેલી યોજના સમિતિએ કહેલું કે પ્રજાના સંસ્કારો ને આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિનો વિચાર પણ આ યોજનામાં થવો જોઈએ. પશ્ચિમમાં હવે લોકોની રહેણીતું ધોરણ જોઈને કરવાનો ઝાઝો અવકાશ રહ્યો નથી, એટલે ત્યાં એમ કહેવામાં આવે છે કે આયોજનનો હેતુ લોકોની બેકારી ટાળી તેમને ‘પૂરું કામ’ આપવાનો છે. પણ પૂરું કામ આપ્યા પછી શું? દેશની કુદરતી સાધનસામગ્રી ને મનુષ્યજનને પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાનો આયોજનનો હેતુ છે, એમ પણ કહેવાય છે. પણ મોટા મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો ને માલના ઉત્પાદનનો જથ્થો વધારવાનું જે માહું પરિણામ આપ્યું છે — એક તરફ માલના ઢગલા વળ્યા છે, ને બીજી તરફ માણસો ભૂખે મરે છે ને પહેરવા પૂરાં વસ્ત્ર પામતા નથી — એ તો દીવા જ્વલું દેખીતું છે.

ત્યારે આપણે જે આર્થિક યોજના ઘડીએ તેમાં ધ્યેય શું રાખવું જોઈએ? અધ્યાપક કોણના કહેવા પ્રમાણે, આપણી આર્થિક યોજના એવી હોવી જોઈએ કે એનાથી દેશની ઉત્પાદનશક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થવા પામે, ને સાથેસાથે લોકોમાંધનની વહેંચણી એવી ન્યાયપૂર્વક થાય કે માણસો ઠીકઠીક સુખસગવડમાં રહી શકે. એકસ, હસ્તી સારી યોજનાની બીજી એક કસોટી આપે છે. તે કહે છે કે જે પ્રમાણે એ યોજના લાગુ પડે તે સમાજ ન્યાયી, શાન્તિમય, નીતિપરાયણ, શુદ્ધિશાળી ને પ્રગતિશીલ બનવો જોઈએ; ને તેમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષો અનાસક્ત ને જવાબદારીના ભાનવાળાં થવાં જોઈએ. પણ મને તો આ વિષયમાં ચીનના નેતા ડો. સન ચાત સેને રજૂ કરેલા ત્રણ સિદ્ધાન્તોની તોલે આવે એવું કશું દેખાતું નથી. એ ત્રણ સિદ્ધાન્તો છે — રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાસન, ને લોકનિર્વાહ. આપણી યોજના આપણા દેશની સંસ્કૃતિ ને આપણી પ્રજાના સંસ્કારો-

રૂપી પાયા પર રચાવી જોઈએ. તેનો અમલ કરવામાં બળબળાઈ ન થવી જોઈએ; જેમ કોઈ વૃક્ષનો વિકાસ થાય છે તેવી રીતે જ એ યોજનાનો વિકાસ થવો જોઈએ. વળી, તેનાથી 'કોઈ એક જ નાના વર્ગ' કે સમૂહનું નહીં પણ આખા રાષ્ટ્રનું હિત સંધાવું જોઈએ, ને તેને લીધે આખી પ્રજા સુખી થવી જોઈએ. વળી એ યોજનાનો અમલ કરવામાં લોકો પર જોરૂકમી ન ચાલવી જોઈએ; ને સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય વિષયોમાં તેમની વાજબી સ્વતંત્રતા પર તરાપ ન વાગવી જોઈએ. યોજના કરવામાં પણ આપણી સામે આદર્શ લોકશાસનનો હોવો જોઈએ, જહાંગીરીનો નહીં. કોઈ યોજનાનો બહુ જ કડક અમલ કરવાથી લોકોની સંપત્તિ કદાર્ય વધતી હોય; પણ તેથી તેમનો આત્મા હણાતો હોય — તેમની સ્વતંત્રતા ને સ્વરાજની ભાવનાનો ધાત થતો હોય, તો એવી સંપત્તિ કામની પણ શું? એટલે આર્થિક યોજનાને અંગે સરકારનો અંકુશ ને તેની બળબળાઈ ઓછામાં ઓછાં હોવાં જોઈએ. એ યોજનાથી લોકશાસનની ભાવનાનું રક્ષણ મળું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ એ ભાવનાને પોષણ મળી તેમાં વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. વળી બીજા દેશોની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી પણ યોગ્ય ન ગણાય. આપણે બીજા દેશોના તરાપ મારીએ, તો એટલે અંશે આપણા પોતાના દેશ

ગાંધીજીના ન જ રહે.

અક્ષિતઓની આવક વચ્ચે ઝાઝો ફરક રહેવો ન જોઈએ. એવું ન હોય તો વહેલો કે મોટો પણ લોકશાસનનો ક્લાસ થવાનો; અને રાજસત્તા ધનિક વર્ગના હાથમાં અથવા તો બોબા જેવડા નાના વર્ગના હાથમાં જઈ પડવાની.

આર્થિક વિકાસની યોજનામાં ત્રીજો સિદ્ધાન્ત એ હોવો જોઈએ કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વસતા એકેએક સ્ત્રી કે પુરુષને પ્રામાણિકપણે ને આત્મચેત્તેર કામ કરીને આજીવિકા મેળવવાનો હક છે. દરેક સ્ત્રીપુરુષને કંઈક પણ કામ મળવું જોઈએ, ને પ્રામાણિકપણે કરેલા એ કામનું સારામાં સારું વળતર મળવું જોઈએ. એનો આ જ હક છે તે છીનવી લેવાનો કોઈને અધિકાર નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં બેકાર માણસોને રાજ્ય તરફથી જે જૂજ મદદ દાનરૂપે અપાય છે તેને કંઈ ‘આજીવિકા’ ન કહી શકાય. એ બે વસ્તુમાં જમીન આસમાનનો ફરક છે. લાખો માણસો કામ કરવા રાજ હોવા છતાં તેમને કામ મળતું નથી, બેકાર બેસી રહેવું પડે છે, ને તેઓ પેટપૂર ખાવાનું પણ પામતાં નથી; એનો ઇલાજ તો એ છે કે આપણે માણસનો શ્રમ બચાવનારાં મોટાં મોટાં યંત્રો દાખલ કરવાનો સોલ છોડવો જ જોઈએ. સમાજના આર્થિક વિકાસનો વિચાર કરતાં આપણે માણસના હિતનો ને તેના કલ્યાણનો વિચાર કોરે ન મૂકી દેવો ધટે. યંત્રો કે માલમતા કરતાં માણસનું મૂલ્ય ને તેનું મહત્વ વધારે છે. દેશની ઉત્પાદનશક્તિ ને સંપત્તિ આપણે વધારવાની છે એ સાચું. પણ એ વધારો માણસને સુખી કરવા માટે કરવાનો છે; તેનું સુખ દરી લઈ તેને રંજાડવા માટે નહીં. ડૉ. સન યાત સેનના સિદ્ધાન્તોનો સાચો અર્થ આ જ છે એમ હું માનું છું. ગાંધીજી પણ એ જ વાત જુદા રાષ્ટ્રોમાં કહી રહ્યા છે.

દવે પછીના પ્રકરણમાં હું મૂડીવાદી તેમજ સમાજવાદી દળની જે અનેક યોજનાઓ આજ લગીમાં નીકળેલી છે તે દૂકમાં તપાસવા ધારું છું. ઉપર જે સિદ્ધાન્તો ગણાવ્યા તેની કસોટીમાં એ યોજનાઓ ફરી નીચે છે એ જોવાનું છે.

૩. ગાંધી-યોજના શા માટે ?

ગયા થોડાક દસકામાં, યંત્રોની વૃદ્ધિને પરિણામે, ઉદ્યોગ તેમજ ખેતી બંનેમાં ઉત્પાદનશક્તિ ઘણી જ વધી ગઈ છે. ઉત્પાદનશક્તિ વધવાને લીધે ખરું જોતાં તે ફુનિયામાં સંપત્તિ, આરોગ્ય ને સુખ વધવાં જોઈએ, ને ગરીબાઈનો પ્રશ્ન આથોઆથ જીકલવો જોઈએ. પણ એને બદલે આપણે શું જોઈએ છીએ ? થોડાં જ વરસ પર એવી મંદી આવી ગઈ કે તેને લીધે આખી ફુનિયાના પાયા હચમચી ગયા. અનાજ અને કાચા માલના ઢગલા પડ્યા હતા, પણ એને જોએ ભાવે ખરીદનારા માણસો મળતા નહોતા. કરોડો સ્ત્રીપુરુષો બેકાર થઈ પડ્યા કેમકે મિલો ને કારખાનાંવાળા પોતાનો માલ નફા લઈને વેચી શકતા નહોતા, ને તેથી મિલો ને કારખાનાં બંધ પડ્યાં હતાં કે પૂરા કલાક કામ કરી શકતાં નહોતાં. અધ્યાપક કોલ કહે છે તે ખરું છે કે “મનુષ્યના શ્રમની ઉત્પાદનશક્તિના વધારાને લીધે બેકારી ને સંકટ જ નીપજવાનાં હોય, તો એ શ્રમને વધારે ઉત્પાદક બનાવવા માટે વૈજ્ઞાનિકો સાધનો યોજે એ શા કામનું ? શ્રમને હળવો કરવા માટે યોજેલાં યંત્રો એ વધારે ને વધારે માણસોને બેકાર ને બેરોજગાર બનાવે, તો એવાં યંત્રો પેદા કરવાનો શો ઉપયોગ ?” માલનું ઉત્પાદન વધારવાની આપણી શક્તિ ઘણી વધી છે; પણ એ માલ લોકો ખરીદી ને વાપરી શકે એટલા પૈસા એ લોકોને પહોંચાડવાની જોગવાઈ આપણે કરી શક્યા નથી. તેને લીધે એક તરફ કરોડો લોકો બેકારી ભોગવે છે ને અન્નવસ્ત્રના સાંસા વેઠે છે; ને બીજી તરફ માલના જે ઢગલા વળ્યા છે તે ખરીદનાર માણસો નથી. એ રી વિપરીત સ્થિતિ આજે આપણી સામે આવી પડી છે — અથવા વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો, વર્તમાન યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારપહેલાં એવી સ્થિતિ હતી.

બેશક આ ઉપાધિનું મૂળ કારણ તે ઉત્પાદનનો વધારો નથી પણ આપણી આર્થિક વ્યવસ્થામાં રહેલી ખામી છે. એ વ્યવસ્થા પાછળ જે આદર્શ રહેતો છે તે મણ ભૂતભરેલો છે મૂડીવાદને લીધે લાખો માણસોનું શોષણ થાય છે ને તેમને બેકાર પડવા વારો આવે છે,

એટલું જ નહીં પણ માણસોને તોપનાં ભક્ષ બનવું પડે છે કે યન્ત્રોના એકાદ ખીલા જેવા જડ થઈને કામ કરવું પડે છે. મૂડીવાદ ધીરેધીરે લોકશાસનની પણ જડ ઉખાડી રહ્યો છે. મૂડીવાદ પર સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને લોકશાસનરૂપી ભલકભયાં વસ્ત્રો ઝોઢાડી તેને રૂપાળો દેખાડવાના મિથ્યા પ્રયત્નો થાય છે ખરા; પણ હવે સહુ જાણે છે કે એ સુંવાળા મોજની અંદર લોખંડનો પંખો છુપાયેલો પડ્યો છે. મૂડીવાદની સર્વોપરી સત્તા કબૂલ કરવાની કોઈ ના પાડે, તે તે તરત જ માથું ઊંચકી પોતાનું જોર બતાવે છે, ને કાસીક્રમ કે નાઝીવાદ જેવા બેહદ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. અખ્યાપક લાસ્કીએ પશ્ચિમના તાજેતરના ઇતિહાસનું અવલોકન કરીને બતાવ્યું છે કે જે દેશોમાં મૂડીવાદનું જોર છે ત્યાં લોકશાસન અસંભવિત છે.

પૈસા માટેનો માણસનો આ જે અપાર લોભ છે તેમાંથી જ માણસનું શોષણ, વસાહતોની સ્થાપના ને, સામ્રાજ્યવાદની અનર્થપરંપરા પેદા થાય છે. એમાંથી આગળ જતાં યુદ્ધો પણ ફાટી નીકળે છે, ને લાખો માણસોનો એકસામટો સંહાર ચાલે છે. બરનાડ શે કહે છે: “મૂડીવાદને અંતરાત્મા નથી, તેમ એનો કોઈ સ્વદેશ પણ નથી.” એને એકમાત્ર લગની નફાની લાગેલી છે; ને પૈસો એનો પરમેશ્વર છે. એ વાતની સાક્ષી પશ્ચિમના અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓએ પૂરી છે. આપણે આજે પૈસા પાછળ ઘેલી થયેલી દુનિયામાં રહીએ છીએ. મૂડીવાળાઓ એ દુનિયાના ચક્રવર્તી રાજાઓ છે. એકોટીન નામનો એક અર્થશાસ્ત્રી કહે છે કે નફા ને પૈસા માટેની આ જે ગાંડી ને નિરંતર ચાલી રહેલી દોડધામ છે તેને લીધે આમવર્ગ પર ભારે સિનમો ગુજરવામાં આવ્યા છે. પણ મૂડીવાદના નાશનું બીજ એની પોતાની અંદર જ પડેલું છે; કેમકે અમર્યાદ લોભ વહેલોમોડો આત્મભક્ષી બન્યા વિના રહેતો નથી, ને પછી એને પરિણામે પાપમાલી ને વિનાશ જ થવા પામે છે. પણ ત્યારે આતો ઉપાય શો ? દુનિયામાં માણના ઢગલા પડ્યા હોવા છતાં લોકોને અનવરતના વાખા પડે છે, એ વિપરીત સ્થિતિ-માંથી કેમ કચે છુટાય ? કાગે કરીને આતો કંઈક રસ્તો નીકળે

એવી નિરાંત વાળીને આજસુ બેસી રહેવાનું આપણને પોસાય એમ નથી. ખરનાડું સો કહે છે તેમ, “એ તો ઘોડા પૂરપાટમાં દોડ્યે જતો હોય ત્યારે ગાડીમાં હાથ બેઠીને બેસી રહેવા જેવું છે. ‘હું બીજું શું કરી શકું?’ એમ કહીને તમે બદાનું બતાવી શકો. પણ તમે લાચાર છો એટલા કારણસર ગાડી બાંધી વળીને ધડકો થતો અટકવાનો નથી.”

ફાસિસ્ટ યોજના

દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં ત્રણ જુદી જુદી જાતની યોજના અજમાવવામાં આવી છે. પહેલો પ્રકાર તે ફાસિસ્ટ કે નાઝી યોજનાનો. પણ એમાં તો રોગ કરતાં ઈલાજ ખૂબ નીવડ્યો છે. ૧૯૩૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં હિટલરે આર્થિક સ્વાવલંબનની ચાર વરસની યોજના જાહેર કરી હતી. તેને અંગે શસ્ત્રોના સરંજામ પેદા કરવાના હતા; ને દેશના આર્થિક સ્વાવલંબન માટે તૈયારીઓ કરવાની હતી; એટલે લોકોને કામ મળ્યું ને બેકારી ધરી, એમાં શંકા નથી. પણ કામ મળવાને લીધે લોકોની સુખસગવડમાં વધારો થયો નહીં કે તેમની રહેણીનું ધોરણ સુધર્યું નહીં. તેને બદલે રાષ્ટ્રને પૂરેપૂરું શસ્ત્રસજ્જ બનાવવામાં આવ્યું, ને જર્મનીને ‘માખણ’ને બદલે ‘તોપો’ પસંદ કરવાનું શિક્ષણ અપાયું. નાઝીઓની અર્થવ્યવસ્થા એ ‘યુદ્ધ માટેની અર્થવ્યવસ્થા’ જ હતી. એમાં ધડકો થવાનો મસાલો ભરેલો હતો. એટલે ધડકો થયો પણ ખરો, ને તેનાથી આખી દુનિયાના પાયા હાલી ગયા. ત્યાં પણ ખરી સત્તા તો ઉદ્યોગપતિઓના જ હાથમાં હતી. ખરું જોતાં ફાસીઝમનો જન્મજ અવનતિ પામતા, ને તેથી રણે ચડેલા, મૂડીવાદમાંથી થયો હતો; અને લોક ને શોષણરૂપી દુર્ગ પકુપકુ થઈ રહ્યો હતો તેને ટોકા આપીને ટકાવી રાખવો એ જ મુખ્ય કામ ફાસીઝમને કરવાનું હતું. ફાસિસ્ટ અમલમાં, જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રો પર રાજ્યની સર્વોચ્ચ સત્તા જામી છે, ને વ્યક્તિઓ પર રાજ્યની સત્તા નિર્દયપણે ચલાવવામાં આવે છે. પશ્ચિમના એક લેખકે કહ્યું છે કે “આજે રાજ્યને દેવની જેમ પૂજવામાં આવે છે; ને આના જેવી બધાનક મૂર્તિપૂજા તો દુનિયાએ

આજ સુધી કદી જોઈ નથી.” લોકશાસનની ધમારતના પાયામાં જ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ વિષેનો આદર રહેલો છે. એ લોકશાસનને આ દેશોમાં પ્રયત્નપૂર્વક દેખાવી દેવામાં આવ્યું છે, ને તેની જગાએ સર્વસત્તાધીશ એવી જહાંગીરીની સ્થાપના થયેલી છે.

અમેરિકાનો 'નવો પ્રયોગ'

બીજો પ્રકાર તે અમેરિકામાં પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે અજમાવેલા 'નવો પ્રયોગ'નો. એને ખરું જોતાં 'યોજના' એ નામ પણ આપી શકાય એમ નથી. એમાં તો કેવળ મૂડીવાદને એક સંકટમાંથી પાર પાડવા માટે એક પછી એક યોજના કટલાક વહેવાર ઉપાયો જ હતા. મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં જે કટલાક દેખીતા દૂષણ હતાં તે દૂર કરીને એ વ્યવસ્થાની નવેસર રચના કરવાનો એ નિશ્ચયપૂર્વક કરેલો પ્રયત્ન હતો. અમેરિકામાં નવી આર્થિક વ્યવસ્થા સ્થાપવાનો પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટનો ધરાદો ન હતો. જૂની વ્યવસ્થાના સંચાને જ ઉકેલી, સુધારીને ફરી ચાલતો કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો. મજૂરવર્ગને વધારે કામ મળે તો તેમને પૈસા મળે ને તેઓ તૈયાર માલ ખરીદી શકે. અને તેમ થાય તો એ માલ પેદા કરનાર મૂડીવાળાઓનો માલ ઊપડે ને તેમને રાહત મળે. એટલા માટે દેશમાં બાંધકામનો મોટો કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. મજૂરોના કામના કલાક ઘટાડવામાં આવ્યા, ને તેમની મજૂરીના દર વધારવામાં આવ્યા. પરદેશથી આવતા માલ પર નુખાતી જકાતમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. બજારમાં દાણાનો ભરાવો ઘણો ન થાય તે માટે સરકાર તરફથી દાણાની ખરીદી કરવામાં આવી; તેથી જેતીના ધંધાને મદદ થઈ. દાણા તથા જેતીની ખીજ નીપજના ભાર ગગડી ગયા હતા, તે વધારવા માટે અમુક અમુક ચીજોનું વાવેતર ઘટાડવામાં આવ્યું. જોકોને સરકાર તરફથી નાણાં ધીરવામાં આવ્યાં, જેથી તેમની શાખ ટકી રહે. આવાં અનેક પગલાંથી અમેરિકાને એ બીડનો વખત કાઢી નાખવામાં ઘણી મદદ થઈ. પણ સમાજશરીરમાં જે રોગ પેઢેલો હતો તેનો એ કાયમનો ઉપાય ન હતો. રોગનાં જે જે ચિહ્નો દેખાયાં તેના કામચલાઉ ઇલાજ કરી દરદીને કંઈક રાહત આપવાનો એ પ્રયત્ન

હતો. કાપે કશું છે તેમ, આ નવા પ્રયોગની પાછળ અર્થોપર્થો સમાજ-વાદ દાખલ કરવાનો પણ હિતો નહોતો; પણ અમેરિકાના મૂડીવાદને ફરી પાછો નફો મળતો ત્યાં એવા ધોરણ પર પાકે પાપે ચકાવવાનો જ પ્રયત્ન એમાં હતો.”

બ્રિટિશ યોજના

મેટ ટ્રિટને આર્થિક યોજનાના વિષયમાં પણ ‘ગાડુ’ એની મેઝ જેમ ગળડતું હોય તેમ ગળડવા દીધું છે. ૧૯૧૪ સુધી તો ત્યાં યોજના જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહોતી, એમ કહી શકાય. પણ ગયા મહાયુદ્ધ વખતે ત્યાં સરકારને વેપાર, ઉદ્યોગ ને ખેતી પર અંકુશ મૂકવા જ પડ્યા. યુદ્ધ પછીના કાળમાં જે મંદી આવી તે વેળા તેને કંઈક આર્થિક યોજના પણ ઘડવી પડી. પણ એ યોજનાઓ છતીછવાઈ કરેલી; જુદી જુદી યોજનાઓ વચ્ચે મેળ ન હતો; ને તેની પાછળ કંઈ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ પણ દેખાતો નહોતો. અમુક અમુક વખતે સંજોગવશાત્ જે કરવું પડ્યું તે જ ટ્રિટને કહ્યું. એ દિશામાં છેલ્લો પ્રયત્ન તે ‘બીવરીજ યોજના’. એમાં મુખ્ય હેતુ લોકોને ‘પૂરેપૂરું કામ’ આપવાનો રખાયેલો છે. તે ઉપરાંત દરેક પ્રજાજનને જીવનની સુખસગવડો ઓછામાં ઓછી અમુક પ્રમાણમાં અપાશે જ, એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. અને તેને માટે બેકારી સામેના વીમો, અપંગ થયેલાંને મદદ, ઘરડાંને પેન્શન, બાળકો માટે ભથ્થાં, દવાપાણીની મદદ વગેરે ઉપાયોની જોગવાઈ કરેલી છે. યોજનાનો ઉદ્દેશ એ કે પૈસાદાર લોકો પર કર નાખી તેમની પાસેથી પૈસા લેવા; અને એ કરનાં નાણાંમાંથી ગરીબોને જીવનની અનેક પ્રકારની સુખસગવડો પૂરી પાડવી. આ યોજનાને પરિણામે એ પ્રજા જે વિભાગમાં વહેંચાઈ જશે — એક ભાગ કર આપનારાનો, ને બીજો કર ખાનારાનો, એમ ડીન-ઇંગ નામના લેખકે કહ્યું છે. બેકારી સામેના વીમામાં સરકાર તરફથી મળતી જૂજ દાનની રકમ કરતાં અપમાન ઓછું એ સાચું. પણ એ વચ્ચે જે મેદ છે તે ઓછાવવાનો જ છે. આ પ્રકારની યોજનામાં, પહેલાં મૂડીદારોને મરીબોનું શોષણ કરવાની છૂટ અપાય છે; ને પછી એ શોષકો પર

કર નાખી, શોષાયેલા લોકોને પૈસાની મદદરૂપી રોટલાનાં બટકાં નાખાય છે. એ આખી ક્રિયા અસ્વાભાવિક, અવનતિકારક, ને આર્થિક દૃષ્ટિએ ગેરફાયદા કરનારી છે.

સોવિયેટ યોજના

યોજનાનો ત્રીજો પ્રકાર તે સોવિયેટ રશિયાએ ઘડેલી યોજનાનો છે. રશિયાએ બેવાર જે પાંચ પાંચ વરસની યોજનાઓ કરેલી તેના તરફ આખી દુનિયાનું ધ્યાન એંચાયું હતું, ને ઠરેઠર તેની ત્યાહવા થયેલી; કેમકે એના પાયામાં મૂડીવાદ કળતાં જુદી જાતના સિદ્ધાન્તો રહેલા હતા. સોવિયેટ રશિયાનો પ્રયોગ શોષાતી માનવજાતિને ઉગારશે એવી આશાથી તેને આખી દુનિયાએ વધારી લીધેલો. રશિયાએ વીજતવાર ને વ્યવસ્થિત યોજના કરીને જનસમૂહની સુખસગવડમાં વધારો કર્યો, એ પણ સાચું. મૂડીવાળા વર્ગને અતિશય કડકાઈથી નાબૂદ કરવામાં આવ્યો, ને તેની જગા ઉપાડી નાખવામાં આવી. સંખ્યાબંધ લોકોનો સામટો સંહાર કરવામાં આવ્યો, દેશદ્રોહ માટે ધણું માણસો પર કામ ચલાવવામાં આવ્યાં, ને તેમને ઠાર કરવામાં આવ્યા. કૉમ્યુનિસ્ટ પક્ષ સર્વસત્તાધીશ થઈ પડ્યો. વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા પર ભારે કાપ મૂકવામાં આવ્યો. સાથે ઉદ્યોગ ને વેપાર રાજ્યે પોતાના હાથમાં લીધા, તેના પર રાજ્યની માલિકી સ્થાપી, ને તેને પ્રજાના હિતાર્થે ચલાવવા માંડ્યા. એટલે રશિયન ક્રાન્તિને વિષે જગતની શોષિત ને દલિત પ્રજાઓનાં મનમાં આશા ને પ્રશંસાનો ભાવ જાપજો એ સ્વાભાવિક હતું.

પણ હવે એ અભિપ્રાય બદલાવા લાગ્યો છે. ફેટલાક માણસો અત્યારસુધી રશિયન ક્રાન્તિ ને સોવિયેટની સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થાને ટેકા આપતા ને તેનાં વખાણુ કરતા. પણ નેમનો જામ હવે દૂર થવા માંડ્યો છે. લુધ શીશર, મેક્સ ઇસ્ટમેન, આંદ્રે જીડ ને ફ્રેડ જાટલી જેવાં લેખકો ને વિચારકો વરસો સુધી સોવિયેટ રશિયામાં રહેલાં; ને તેમણે જગતને રશિયાના પ્રયોગનો મર્મ સમજાવવાને ધણું લખેલું. પણ હવે એ ક્રાન્તિ જે દિશામાં ચાલી રહી છે તે જોઈને એ લોકો

નિરાશ થયાં છે. આપણા દેશમાં શ્રી. મીનુ મસાની જેવા ઉત્સાહી સમાજવાદીઓને સોવિયેટ યોજનાનાં પરિણામ જોઈને ભારે અસંતોષ જાપળ્યો છે. રશિયાના સામ્યવાદી સમાજમાં વર્ગભેદ નહીં રહે, લોકોની ધુમ્મસ પ્રમાણે રાજકારભારે આલેશ, ને રશિયા દુનિયાના સર્વ દેશોનું હિત સાચવશે, એવી મૂળ ધારણા હતી. અત્યારનો સંક્રાન્તિકાળ પૂરો થશે એટલે રાજ્યસત્તા જ કરમાઈને ખરી પડશે, એવી આશા રખાતી હતી. સોવિયેટ રાજ્યતંત્રની રચના લોકશાસનના પાયા પર થવાની હતી; અને જન્મતમાં સર્વત્ર સામ્યવાદની સ્થાપના કરવી એ રશિયન ક્રાન્તિનું આખરી ધ્યેય છે, એમ મનાતું. પણ વસ્તુતઃ એ સમાજમાંથી વર્ગભેદ નાબૂદ થયો નથી, એટલું જ નહીં પણ એક નવો ને પ્રમળ વર્ગ—વ્યવસ્થાપકોનો વર્ગ—જલમજોર ધર્મ પડ્યો છે. વળી વર્ગ વર્ગ વચ્ચે આવકની અસમાનતા પણ વધતી જાય છે; ને કેટલીક જગ્યાએ એ ફરક ૮૦ : ૧ જેટલો છે. સરકારે વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા પર જે અંકુશો મૂક્યા છે તે દીકરા પડવાનો ચિહ્નો જરાયે દેખાતાં નથી. રાજ્યની સત્તા હવે કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષના હાથમાં રહી નથી, પણ એક જ આપખુદ નેતાના હાથમાં ભેગી થઈ છે; ને તે માણસ અતિશય કડક ને નિર્દય પોલીસ દળ દ્વારા કામ ચલાવી રહ્યો છે. સોવિયેટ રશિયાએ આંતરરાષ્ટ્રીય કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષને વિખેરી નાંખ્યો, એટલે હવે આખા જગતનું હિત કરવાની તેની નેમ હતી તે પણ છોડી દીધી ગણાય. તેણે હવે ફરી પાછો રાષ્ટ્રવાદ ગ્રહણ કર્યો છે. એટલે, રાષ્ટ્રવાદનું જે સ્વાભાવિક પરિણામ સામ્રાજ્યવાદ, તે પણ આખા વિના ન જ રહે. એ સામ્રાજ્યવાદ પર ‘સમાજવાદી’ ઢગની છાપ હોય એટલાથી કંઈ એ સામ્રાજ્યવાદ મટી જતો નથી. ને ચાતુ યુદ્ધે તો બતાવી આપ્યું છે કે રશિયા એ ઝપાટાબંધ એક વિશાળ ને ઉદ્ધત ‘સમાજવાદી’ સામ્રાજ્યનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યું છે; એને જ જરાક હળવો ને મીઠો શબ્દ વાપરીને ‘સમાજવાદી રાષ્ટ્રસમૂહ (કોમનવેલ્થ)’ કહેવામાં આવે છે.

આવો પલટો થવાનું કારણ સહેજે સમજાય એવું છે. રાજકાજ

ને ઉદ્યોગધંધામાં એકદંત્ર સત્તા ચાલે ને ધણા મોટા પાયા પર આર્થિક યોજનાઓ ધડાય, તેને પરિણામે વ્યક્તિઓની સ્વતન્ત્રતા પર કાપ પડ્યા વિના ન જ રહે. અને રાજ્યકર્તાઓ, ગમે તેવા મોટા ને ઉદાર દિલના હોય તોપણ તેમના હાથમાં નિરંકુશ રાજ્યસત્તા આવે તો તેમના પર પણ એની માઠી અસર થવા વિના ન જ રહે. સોવિયેટ રશિયામાં ઉત્પાદનનાં સાધનો પર રાજ્યની માલિકી છે એ સાચું. પણ ખરો મુદ્દાનો પ્રશ્ન એ છે કે એ રાજ્ય પર કોની માલિકી છે? રાજકાજ અને આર્થિક વ્યવસ્થા પર જે આપણુદને નિરંકુશ સત્તા ચાલે છે તેને કીધે સરમુખત્યાર રટોલીન ને તેના વ્યવસ્થાપક અમલદારો આપોઆપ સર્વસત્તાધીશ થઈ પડ્યા છે, ને તેઓ એકચક્રે રાજ્ય કરી રહ્યા છે.

ઉપર જે રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાસન, ને લોકનિર્વાહના ત્રણ સિદ્ધાન્તો ગણાવ્યા તેની કસોટીએ કસી જોતાં, નાઝી, અમેરિકન ને રશિયન એ ત્રણે પ્રકારની યોજનાઓ આપણા આદર્શની દૃષ્ટિએ અધૂરી ઠરે છે. સોવિયેટ યોજનામાં કંઈ નહીં તો લોકનિર્વાહનો છેલ્લો સિદ્ધાન્ત તો સચવાય છે. પણ લોકોને એકલી આજીવિકા મળે એટલું બસ નથી; સાથેસાથે વ્યક્તિઓની સ્વતન્ત્રતા સચવાવી જોઈએ, ને તેમને આત્મવિકાસ માટે પણ અવકાશ મળવો જોઈએ.

ગાંધીજીની યોજના

ત્યારે ખીજે રસ્તો શો? સાદાઈ, સત્તાની વહેંચણી, ને ગૃહઉદ્યોગની સ્થાપના, એ જ એનો ખરો ઉકેલ છે. એ દૃષ્ટિએ ગાંધીજીના આર્થિક વિચારો આજે અસાધારણ મહત્વના થઈ પડ્યા છે. ગાંધીજીના વિચારો અપ્તરંગી, ધૂની ને અવહેવારુ છે, એમ કહી એક કાળે તેની હાંસી કરવામાં આવતી હતી. પણ પછી આપણા દેશમાં જ નહીં પણ દુનિયામાં બધે જે અનુભવ થયો તે પરથી લોકોને ગામડે ગામડે ચાલતા ગૃહઉદ્યોગોની આર્થિક ઉપયોગિતા ને તેના વિકાસની શક્યતા તપાસી જોવાનું મન થયું. અખ્યાપક કાલ જેવા અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીને પણ કબ્બ કરવું પડ્યું છે કે “ખાદીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા

માટે ગાંધીજીએ ઉપાડેલી જુએશ એ ભૂતકાળને સજીવન કરવા માગનાર કોઈ તરંગી માણસની નરી ધૂન નથી, પણ હિંદી ગ્રામવાસી-ઓનું દારિદ્ર્ય ફેકવાનો ને તેમની રહેણીનું ધોરણ સુધારવાનો વહેવાર પ્રયત્ન છે.” એટલે અત્યારે ગાંધીજીના વિચારો અનુસાર ધડેલી આર્થિક યોજના અમલમાં ઉતારવી શક્ય છે, એટલું જ નહીં પણ અતિશય જરૂરની પણ છે; કેમકે યુદ્ધને લીધે છિન્નભિન્ન થઈ રહેલી દુનિયાને શાન્તિ, લોકશાસન, ને માનવહિત પર રચાયેલી અર્થવ્યવસ્થા એ યોજના દારોજ મળી શકે એમ છે.

૪. ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો

હિંદના આર્થિક વિકાસ માટે ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરતી યોજનાની રૂપરેખા દોરીએ તે વહેલાં, ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોની પાછળ રહેલા મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનું પૃથક્કરણ કરવાની ને તે સમજવાની જરૂર રહે છે. એ મૂળભૂત વિચારો સમજ્યા વિના, ગાંધીજી ગ્રામઉદ્યોગો પર ને ઉત્પાદનનું કાર્ય સંખ્યાબંધ મથકોમાં વહેંચી નાખવા પર જે ભાર મૂકે છે તેનો ખરો અર્થ સમજી શકાય એમ નથી.

સાદાઈ

ગાંધીજીના વિચારો મધ્યયુગીન કે જરીપુરાણા નથી. તેઓ પ્રગતિના કાંટાને પાછા ફરવી રહ્યા નથી. તેઓ તો વહેવાર આદર્શવાદી છે. એટલે તેઓ આધુનિક સુધારાનો જે ખરો ને જિંડા રોગ છે તેનું નિદાન કરી શક્યા છે, ને એ રોગનો ઈલાજ ખતાવી રહ્યા છે. એટલે તેઓ આપણા જમાના કરતાં પાછળ નથી પણ આગળ છે. પશ્ચિમનો આધુનિક સુધારો આર્થિક સુખસગવડને ધણું જ ભારે મહત્ત્વ આપે છે, ને કહે છે કે શારીરિક એશઆરામ ને ભોગવિલાસમાં વધારો ક્યે જવો એ કોઈ પણ પ્રગતિશીલ વ્યક્તિ કે પ્રજાનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. ગાંધીજી ‘હિંદ સ્વરાજ’માં કહે છે તેમ, “આ સુધારાની ખરી ઝોળખ તો એ છે કે માણસો બહિરની શોધોમાં ને શરીરસુખમાં સાર્થક

અને પુરુષાર્થ માને છે.”^૧ પણ ભારતવર્ષનો આદર્શ એ ન હતો. ગાંધીજી કહે છે : “આપણે જોયું કે માણસની વૃત્તિઓ ચંચળ છે. તેનું મન ફાંફાં માર્યા કરે છે. તેના શરીરને જેમ વધારે આપીએ તેમ તે વધારે માગે છે. વધારે લઈને પણ સુખ નથી થતું. ભોગ ભોગવતાં ભોગની ઈચ્છા વધતી જાય છે. તેથી પૂર્વજોએ હદ બાંધી, ધણા વિચારો કરીને જોયું કે સુખદુઃખ મનનાં કારણ છે. તવંગર તે તવંગરીના કારણથી સુખી નથી; ગરીબ તે ગરીબાઈના કારણથી દુઃખી નથી. તવંગર દુઃખી જોવામાં આવે છે, ગરીબ સુખી જોવામાં આવે છે.....આમ જોઈ તેઓએ ભોગની વાસના છોડવી..... આપણને કંઈ સંચા વગેરે શોધતાં ન આવડે તેમ ન હતું; પણ આપણા પૂર્વજોએ જોયું કે સંચા વગેરેની જંગ્ગળમાં માણસો પડશે તો પછી ગુલામ જ બનશે ને પોતાની નીતિ તજશે. તેઓએ વિચાર-પૂર્વક કહ્યું કે આપણે હાથેપગે જ બને તે જ કરવું. હાથપગ વાપરવામાં જ ખર્ચ સુખ છે, તેમાં જ તંદુરસ્તી છે.”^૨ બીજે એક ઠેકાણે તેમણે કહ્યું છે : “અંતર અને સમયને ટુંકાવવાની, શારીરિક હાજતો વધારવાની, ને તેની તૃપ્તિ માટે ધરતીના છેડા સુધી જવાની, આ ઘેઝછાને વિષે મને ખરા નિગરથી અણગમો છે.”^૩ આમ કહેવામાં ગાંધીજી અત્યારની આર્થિક અધાધૂંધી ને રાજદ્વારી ધર્મણુના છેક મૂળ સુધી જોતયાં છે, ને આપણાં સર્વ દુઃખોના મૂળ કારણ પર તેમણે આંગળી મૂકી છે. પૈસા અને આર્થિક માલમતા મેળવવાને માટે જે ઘેલી દોડધામ ચાલી રહી છે તેને લીધે જ જગત નિર્દય શોષણ, જોરાવર સામ્રાજ્યવાદ, ને લોહિયાળી ખુનામરકીના વમળમાં સપડાયેલું છે. ગાંધીજીના પોતાના મૂળભૂત આર્થિક વિચારો હિંદની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી વિચારધારા સાથે બંધબેસતા હોઈ, એ વિચારો પ્રગટ કરતાં તેમને જરાયે સંકોચ કે આનાકાની થતાં નથી. સાદાર્થ એ ગાંધીવાદનો પહેલો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત છે. જીવનની જંગ્ગળ જેમ વધે તેમ

૧. ‘હિંદ સ્વરાજ’, પૃ. ૩૭. ૨. ‘હિંદ સ્વરાજ’, પૃ. ૭૩-૭૪.

૩. ‘મંગ ઇન્દિયા’, ૧૭-૩-૨૭.

પ્રગતિ થઈ કહેવાય, એવું ગાંધીજી માનતા નથી. તેઓ તો માને છે કે કોઈ આર્થિક વ્યવસ્થા પ્રગતિશીલ હોય તો તેને પરિણામે સાદાઈ વધવી જોઈએ, ને જીવન આત્માની દૃષ્ટિએ ઉન્નત અને સમૃદ્ધ થવું જોઈએ. ગાંધીજી એમ પણ માને છે કે મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સ્થાપવાનો અર્થ એ છે કે માણસો નિરંતર ધનદોલતની પ્રાપ્તિ પાછળ જ મગ્ન રહે. એમ થવાથી માણસના ચારિત્ર ને તેના આદર્શો પર મોટી અસર થવા વિના રહેતી નથી. તેથી જ તેઓ હિંદમાં મોટા પાયા પર યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સ્થાપવા સામે વિરોધ કરે છે. તેઓ કહે છે: “રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસની યોજના વિગેના મારા વિચારો પ્રચલિત વિચારોથી જુદી જાતના છે. મારે એ વિકાસ મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સ્થાપીને નથી કરવો. મારે આપણાં ગામડાંને ઉદ્યોગવાદનો એપ લાગતો રોકવો છે.”

ઉદ્યોગવાદમાં ધનપ્રાપ્તિ માટે જે અવિચારી મેંડામ રહેલી છે તેને પણ ગાંધીજી ઉત્તેજન આપતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે શરીર-શ્રમ વાટે વધારેમાં વધારે સ્વાથ્યની ટેવ આપણે ન કેળવીએ તો આર્થિક ગુલામીની જંજીરોમાં સપડાઈ પડીએ એવો ભય રહે જ છે. તેથી ગાંધીજી આપણી રોજરોજની જરૂરિયાતો ને અનિવાર્ય મુખ્ય-સગવડોની બાબતમાં એકદમ વ્યવસ્થા કે વહીવટ પસંદ કરતા નથી; ને તેથી તેઓ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે દરેક માણસે શરીરશ્રમ કરીને બને એટલા પ્રમાણમાં સ્વાવલંબી થવું જોઈએ. તેઓ કહે છે કે સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં માણસનું વ્યક્તિત્વ ખીણે ને દીખી ઊઠે, એ આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. તેથી આપણા ઉદ્યોગો નાનાં નાનાં ગામડાંથી સંખ્યાબંધ મથકોમાં ચાલે, ને બનતા સુધી સ્થાનિક જરૂરિયાતો સ્થાનિક પેદાશોથી પૂરી પડે, એ જરૂરનું છે. યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો આપણને એકબીજામાં ને ભોગવિલાસની ચીજો તો પૂરી પાડે; પણ તેને ક્ષીધે આપણું જીવન બંધનમાં જકડાઈ જાય, આપણે દુઃખી ને લાચાર થઈ જઈએ, ને સાચું લોકશાસન જોવા પણ ન મળે.

અહિ ...

ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોમાં ખીજો મૂળભૂત સિદ્ધાંત તે અહિંસાનો છે. ગાંધીજી માને છે કે કાંઈ પણ પ્રકારની હિંસાને પરિણામે સ્થાયી શાન્તિની સ્થાપના કે સમાજની નવરચના થઈ શકે જ નહીં. હિંસામાંથી તો વધારે હિંસાનો જન્મ થાય; અને જે વસ્તુ બળબળથી વડે મેળવી હોય તે વધારે બળબળથી વડે જ ટકાવી રાખવી પડે. હિંસાનો સાચો સ્વતંત્રતા સાથે મેળ ખાય એવું હોતું નથી; અને હિંસા દ્વારા મેળવેલી સ્વતંત્રતા માણસના લોહીથી કલંકિત થયેલી હોય છે. એટલે હિંસાનો લવલેશ પણ ઉપયોગ કરવા સામે ગાંધીજીનો વિરોધ છે; કેમકે આર્થિક મોજના એ સાધ્ય નથી પણ કેવળ સાધન છે. અને એ સાધ્ય હોત તોપણ, સાધ્ય સારું હોય તો તેને માટે ગમે તેવા સાધનનો ઉપયોગ વાળખી ગણાય એ સિદ્ધાંત ગાંધીજી સ્વીકારતા નથી. સાધ્યને જે શુદ્ધ રાખવું હોય તો તેની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્યતા સાધનો પણ એટલા જ શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. તેથી જ ગાંધીજી કહે છે કે સામ્યવાદી સમાજની સ્થાપના પણ અહિંસાથી જ કરવી જોઈએ, ખુનામરડાવાળા વિપ્લવ વડે ન કરી શકાય.

અહિંસાની આ કલ્પના એ ધાર્મિક ધેલણ કે વેવલાઈ નથી. તેમજ એની જરૂર વિશે ભાર દેનાર ગાંધીજી એકલા નથી. અધ્યાપક દૈનંદુ લાસ્કી જેવા અંગ્રેજ વિદ્વાન પણ કબૂલ કરે છે કે દેશ ને હિંસા નિરર્થક છે, ને ક્રાન્તિ તો પ્રજાની સંમતિથી જ થવી જોઈએ. તે કહે છે : “આપણે જે જીવતા રહેવું હોય તો આ સત્ય શીખવું જ જોઈએ. દેશને પ્રેમથી, ને ગૂંચાળને ભક્ષાઈથી, જ જીતી શકાય. નીચતામાંથી તો તેના જેવા જ સ્વભાવની સંતતિ પેદા થાય.” વળી તે કહે છે : “અમે માનીએ છીએ કે લોકોની સંમતિ વડે જે ઉકેલ આણવામાં આયા હોય તે હિંસાની બળબળથી વડે કરાવેલા ઉકેલ કરતાં અત્યંત વધારે સ્થાયી નીવડે છે.” દૈનંદુ લાસ્કીને કંઈ ધેલા કે વેવલા ગણીને તેમની અવગણના ન જ કરી શકાય. હું તો માનું છું કે ગાંધીજીની અહિંસા એ ‘નિરર્થક લાગણી’ નથી, પણ નરી વાસ્તવિક સ્થિતિ

જોળખીને સ્વીકારેલો સંગીન સિદ્ધાન્ત છે; અને આજના નિરાશ-
કૂપમાંથી નીકળવાનો એ એક જ રસ્તો છે.

ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રને અહિંસક અર્થશાસ્ત્ર પણ કહી શકાય,
કેમકે એમના તમામ આર્થિક વિચારો એમના અહિંસાધર્મથી
રંગાયેલા છે. મૂડીવાદના પાયામાં મજૂરોનું શોષણ રહેલું છે, એ એક
પ્રકારની હિંસા જ છે. યન્ત્રો મૂડીવાદનાં મદદગાર છે. તે માણસોને
એકાર બનાવે છે, ને જોખા જેટલા માણસોના હાથમાં સંપત્તિ ને
સત્તા ભેગી કરે છે. આમ સંપત્તિ હિંસા વડે ભેગી થાય છે, ને
હિંસા વડે જ તેની રક્ષા કરવી પડે છે. તેથી ગાંધીજી યન્ત્રોના અપાર
વધારા તથા મોટા પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગો પસંદ નથી કરતા, કેમકે
એ જ દુનિયાની આજની 'આશતનું' મૂળ કારણ છે એમ તેઓ માને
છે. તેઓ કહે છે : “હું કહેવા ઇચ્છું છું કે હિંદુસ્તાન જે અહિંસક
હોયે પોતાનો વિકાસ સાધવા માગતું હશે તો તેણે ધણા ઉદ્યોગોમાં
ઉત્પાદનને જુદાં જુદાં અનેક કેન્દ્રોમાં વહેંચી નાંખ્યે જ છૂટકો થવાનો
છે. થોડાકે જ કેન્દ્રોમાં ચલાવેલા ઉદ્યોગને પૂરતા સશ્ત્રજન વિના ટકાવી
શકાય નહીં કે તેનું રક્ષણ કરી શકાય નહીં. જે સાદાં ઘરોમાંથી કશું
ચોરી જવા જેવું ન હોય ત્યાં પોલીસની ચોકીની જરૂર નથી પડતી.
ધનિકોના મહેલોનું ડાકુઓ સામે રક્ષણ કરવાને મજબૂત ચોકીપહેરા
વિના ચાલતું નથી. જંગી કારખાનાંને પણ એવી ચોકી જોઈએ છે.
ખુશ્કી, તરી ને હવાઈ દળોથી સારી પેઠે સજ્જ થયેલા, શહેરોથી ભરેલા
હિંદ કરતાં ગામડાંવાળા હિંદને માથે પરદેશી ચડાઈનો ભય ઓછો રહેશે.”^૧
વળી તેઓ કહે છે : “હિંદનું ભાવિ પશ્ચિમને ખુનામરફીવાળે રસ્તે ધડાવું
નિર્માયેલું નથી; એ રસ્તાનો તો તેને કંટાળો આવ્યો હોય એવાં ચિહ્નો
દેખાય છે. તેનું ભાવિ તો સાદા ને પ્રભુપરાયણ જીવનમાંથી નીપજેતે,
શાન્તિને, લોહી વિનાને માર્ગે ધડાવું જ નિર્માયેલું છે.”^૨ આજના
સમાજમાં 'આર્થિક સમાનતા' સ્થાપવા માટે પણ સશ્ત્રજન ને બળજબરીના

ઉપયોગને ગાંધીજી નિષિદ્ધ ગણે છે. તેઓ કહે છે: “ધનિકા અને બૂખ્યાં કરોડોની વચ્ચેનો મહાસાગર જ્યાં લગી કાયમ છે ત્યાં લગી અહિંસક રાજ્યતન્ત્ર સ્થાપવાની આશા આકાશપુષ્પવત્ છે. નવી દિલ્લીના મહેલો અને ગરીબ મજૂરવર્ગનાં ઘોલકાં વચ્ચેનો વિસંવાદ સ્વતંત્ર ભારતવર્ષમાં એક દિવસ પણ નહીં ચાલી શકે; તેમાં તો ગરીબો દેશના ધનિકમાં ધનિક માણસોના જોટલી જ સત્તા ભોગવતા હશે. ધનનો અને ધનથી મળતી સત્તાનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરીને તેમાં સમગ્ર દેશના હિતને અર્થે ખીજાઓના ભાગ નહીં પાડવામાં આવે, તો એક દિવસ હિંસક ને ખૂનરેણવાળી ક્રાંતિ અચૂક ચવાતી જ છે. મારા ટ્રસ્ટીપણાના સિદ્ધાંતની ધણી હાંસી કરવામાં આવી છે, છતાં હું એ સિદ્ધાંતને વળગી રહું છું. એ સ્થિતિએ પહોંચવું મુશ્કેલ છે એ સાચું છે. એ જ પ્રમાણે અહિંસાની સિદ્ધિ પણ મુશ્કેલ જ છે..... હું માનું છું હિંસાનો રસ્તો આપણને નજીતો છે. તેને કયાંયે સફળતા મળી નથી કેટલાક એવો દાવો કરે છે કે રશિયામાં એ ધણા પ્રમાણમાં સફળ થયો છે. મને એ વિષે શંકા છે. એ વિષે નિર્વિવાદપણે દાવો કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી.....આપણો અહિંસાત્મક પ્રયોગ હજી તો ધડતરની દશામાં છે. નરી આંખે જોઈ શકાય એવું ઝાઝું આપણે કરી બતાવ્યું નથી. પણ મારા અવલોકન પરથી હું એમ માનવા પ્રેરાઉં છું ખરો કે એ રીત, ભલેને ગમે એટલી ધીમેધીમે પણ, સમાનતાની દિશામાં અસર પાડવા લાગી છે. અને અહિંસા એ હૃદયપલટાની ક્રિયા હોઈ, એ હૃદયપલટો—જો થાય તો—કાયમનો થવો જોઈએ. અહિંસાના પાયા પર રચાયેલા સમાજ કે રાષ્ટ્રમાં, તેની ધમારત પર બહારથી કે અંદરથી હુમલો થાય તો, તેની સામે થઈ તેને હઠાવવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ.”^૧

એન્ડ્રસ હક્સલી પણ ધણા મનોમન્યનને અન્તે અહિંસાને વિશે ગાંધીજીના જેવા વિચારો પર આવ્યા છે. રશિયાના હિંસક સમાજવાદની સામે તેમને પણ ગાંધીજીના જેવો જ વિરોધ છે. તેઓ કહે

છે: “જીલમમાંથી રાષ પેદા થાય છે. એ રાષને બળબળરી વાપરીને દુધાવી રાખવો પડે છે. હંમેશની પેઠે, હિંસાનું મુખ્ય પરિણામ એ આવે છે કે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે હિંસા વાપરવી પડે છે. સોવિયેટ યોજનાનું એવું જ છે. પણ તે જે સાધનો વાપરે છે તેનાં પરિણામ એવાં આવે છે કે એવાં પરિણામ નિષ્ફળતાવાની એ ક્રાંતિના મૂળ ઉત્પાદકોએ તો કદી કલ્પના જ નહોતી કરી.”

ગાંધીજીની કલ્પના પ્રમાણે રચાયેલા ‘અહિંસક સમાજમાં’ શાષણને બિલકુલ અવકાશ નહીં રહે, કેમકે જે માણ પેદા થશે તે તાત્કાલિક વાપરને માટે હશે; નહિ. મેળવવા સારુ દૂર દેશનાં બળરેશમાં મોકલવા માટે નહીં હોય. દરેક ગામડું કે ગ્રામસમૂહ લગભગ સ્વરાજ ભોગવનાર ને સ્વાયત્તતા હશે; તેથી કડક ને એકદમ આર્થિક યોજના ઘડવાની જરૂર નહીં પડે. ત્યારે જ લોકો સાચાં લોકશાસન અને સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ કરી શકશે. બેશક આ અહિંસક ગ્રામ-પ્રજાતંત્રની સરહદો સાંકડી રહેશે; પણ તેઓ આર્થિક સ્વાયત્તતા બોગવતાં હશે. તે ઉપરાંત તેમની દૃષ્ટિમાં સંકુચિતતા આવવાની જરૂર નથી, ને આવવાની પણ નથી. આર્થિક ક્ષેત્રમાં નાનાં ગામડાં કે ગ્રામસમૂહોને ધોરણે કેરેલી વ્યવસ્થા, અને વિચાર ને સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં વિશાળ રાષ્ટ્રીયતા ને એથીયે વિશાળ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના, એ બેની વચ્ચે વિરોધ કે વિસંવાદ નથી; બંને વસ્તુ એકસાથે ચાલી શકે એવી છે.

શરીરશ્રમની પવિત્રતા

ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોના મૂળમાં રહેલો ત્રીજો મહત્વનો સિદ્ધાન્ત તે શરીરશ્રમનાં ગૌરવ અને પવિત્રતાનો છે. ગાંધીજીને મન શરીરશ્રમ એ કુદરતનો કાંન છે, ને તેનો ભંગ આપણી આર્થિક ઉપાધિનું મુખ્ય કારણ છે. તેઓ કહે છે: “કરોડો માણસો પોતાના હાથને હાથ તરીકે વાપરતાં મટી ગયાં છે એ એક મોટામાં મોટી દુર્દશા છે. કુદરતે માણસોને જે ભેટ આપી છે તેનો આપણે આજે ધોર દુર્વ્યય કરી રહ્યા છીએ તેને માટે તે આપણા પર ભયંકર રીતે વેર વાળી

રહી છે.”^૧ વળી કહે છે: “આપણાં પોતાનાં શરીરરૂપી જે અજ્ઞેડ જીવતાં યન્ત્રો છે તેને આપણે કટાવા દમ તેનો નાશ કરીએ છીએ, ને એને બદલે જડ, નિર્જીવ યન્ત્રોનો વાપર દાખલ કરવા મથીએ છીએ.”^૨ આ વિચારને સેંટ પૉલ તથા ગીતા ટેકા આપે છે. ગાંધીજી એમ પણ માને છે કે ‘કામ એ પૂજા છે,’ ને ‘નવરું’ મન એ શેતાનનું કારખાનું છે.’ તેઓ માને છે કે બુદ્ધિપૂર્વક કરેલો શરીરશ્રમ મનના યોગ્ય વિકાસ માટે જરૂરનો છે. ને મનના વિકાસ માટે હાથનો વિકાસ આવશ્યક છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્રી આ વિચારનું સારી પેઠે સમર્થન કરે છે. ગાંધીજીએ ‘વર્ધા યોજના’ને નામે યોજનામાંની જે પાયાની કેળવણીની યોજના કાઢી છે તેના મૂળમાં પણ ‘ક્રિયા વાટે શિક્ષણ’નો આ માનસિક સિદ્ધાન્ત જ રહેલો છે. અમેરિકાના અધ્યાપક ડ્યુધએ શિક્ષણમાં એ જ સિદ્ધાન્ત પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ટોલસ્ટૉયે અતુલવથી જોયું હતું કે “શરીરશ્રમથી માનસિક કામ કરવું અશક્ય નથી થઇ પડતું; ઊલટું એ કામમાં મદદ થાય છે, ને કામ ગુણની દૃષ્ટિએ અગાઉ કરતાં સારું થાય છે.” ગાંધીજીને પણ શરીરશ્રમના ગૌરવ વિશે પાકી ને અવિચળ શ્રદ્ધા છે.

કુરસદની ઘેલછા

એટલે, કુરસદ વધારવા માટેનો જે જૂમાટ થઈ રહ્યો છે તેને ગાંધીજી ભયંકર ને અસ્વાભાવિક ગણે છે: “કુરસદ અમુક હદ સુધી જ સારી ને આવશ્યક છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને જન્મ આપ્યો તે પરસેવો પાડીને રોટી ખાવા માટે. અને આપણા ખોરાક સહિત આપણી સર્વ જરૂરિયાતો જાડુગરની લાકડી વડે આપણે પેદા કરી શકીએ એવી શક્યતાનો વિચાર કરતાં મને ધૂનરી છે.”^૩ વળી કહે છે: “ધારો કે અમેરિકાના થોડાક કરોડપતિઓ આવીને આપણને કહે કે ‘તમારે જેટલું ખાવાનું જોઈએ એ બધું અમે મોકલી આપીશું,’ માટે તમે મહેનત કરવી છોડી દો ને અમને પરોપકાર કરવાની તક

૧ ‘યંગ ઈન્ડિયા’, ૧૭-૨-૧૯૨૭. ૨. ‘યંગ ઈન્ડિયા’, ૮-૧-૧૯૨૫.

૩. ‘હરિજન’, ૧૬-૫-૧૯૩૬.

આપો,' તો હું એમની એ દયા સ્વીકારવાની ધસીને ના પાડું..... ખાસ કરીને એટલા માટે કે આપણા જીવનના મુખ્ય નિયમના મૂળ ઉપર એ ધા કરે છે."૨ બરનાડ્ શો કહે છે: "આળસુ રહેવું એ વસ્તુ એટલી કૃત્રિમ ને કંટાળાજરેલી છે કે 'આળસુ શ્રીમતો'ની દુનિયા એ અતિશય થકવનારી અવિરત પ્રગતિઓથી ભરેલી દુનિયા જ છે." ને શો એમટ્રી કટાક્ષભરી શૈલીમાં કહે છે: "કાયમની છુટ્ટી એ નરકની સારામાં સારી વ્યાખ્યા છે." પણ આજે જંગી મિત્રો ને કારખાનાંમાં જે આત્મહીન, નીરસ ને તનતોડ કામ ચાલે છે તેમાં મજૂરોને આનંદ આવે એવું હોતું નથી. તેથી જ પુરસદ માટેનું આ જૂમરાણ ચાલ્યું છે તેથી ગાંધીજી તો આધુનિક દેશનાં શહેરોમાં ચાલતા, યુગજાવનારા ને જ્ઞાનતંતુઓને તોડી નાખનારા વૈતરોને બદલે ગામડાની સૂંપડીઓમાં, ખુલ્લી હવામાં, જે નીરોગી કામ કરવાનું હોય છે તેની જ ભલામણ કરે છે.

પણ ગાંધીજી શરીરશ્રમની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે છે તેની પાછળ કેવળ નૈતિક ને માનસિક કારણો જ નથી. દરેક જણે અને એટલે અંશે સ્વાવલંબી થવું જોઈએ, એવો આગ્રહ ધરાવીને તેઓ આર્થિક શોષણના મૂળ પર જ ધા કરવા ઇચ્છે છે. આજે જે આર્થિક અવ્યવસ્થા વર્તે છે તેનું કારણ એ છે કે કેટલાક માણસો ખીજા માણસોની મહેનતનો ગેરલાભ ઉઠાવી એ લોકોને ચૂસે છે. તેને પરિણામે, એક તરફ 'આળસુ ધનિક' વર્ગ પેદા થયો છે, જેને જરા પણ શરીરશ્રમ કરવો પડતો નથી; ને ખીજા તરફ વધારેપડતા કામના બોળા તળે કચડાઈ રહેલો મજૂરવર્ગ પડ્યો છે, જે વધારે પુરસદ મેળવવા જૂમરાણ કરી રહ્યો છે. પણ આપણાં ગામડાં જો લગભગ સ્વાવલંબી અને, ને તેમાં દરેક સ્ત્રીપુરુષ પોતાની આજીવિકા માટે સહકારને ધોરણે કામ કરે, તો કાંઈના શોષણને માટે લગભગ જરા પણ અવકાશ ન રહે, અને વચલા વેપારીનો વર્ગ ધીરેધીરે નીકળી જાય. ગુરુદેવ સ્વીન્ડનાથને ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ આ વસ્તુ આ

શબ્દોમાં સમજાવેલી: “પણ કોઈ એમ પૂછશે: ‘જેને અનાજને સારું કામ નથી કરવું’ પડતું તે શાને કાંતે?’ તેનો જવાબ એ છે કે તેઓ જે ખાય છે તે ખીજતું છે, ને તેઓ ખીજાઓને લૂંટીને નમે છે. દરેક જણ પોતાના હાથમાં આવતા પૈસાનો સગડ કાઢી જુએ તો મારા લખવાનું સત્ય તેઓને અજવાળા જેવું લાગશે.”^૧

કોઈ કહેશે કે સામ્યવાદી દબે રચાયેલા સમાજમાં આ જાતનું શોષણ શક્ય નથી; તેથી આપણે જૂરીપુરાણી આર્થિક વ્યવસ્થા ફરી સજીવન કરવાની કશી જરૂર નથી. પણ પાછળ આપણે જોઈ ગયા કે એવી સમાજવાદી કે સામ્યવાદી યોજના પાર ઉતારવા માટે કડક એક-દૃઢ અંકુશની જરૂર પડે છે; અને તેને લીધે માણસોની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર કાપ મુકાય છે ને માણસના વ્યક્તિત્વનો કુદરતી વિકાસ થતો રોકાય છે. વળી રશિયન દબનો સમાજવાદ કે સામ્યવાદ હિંસા વિના દાખલ થઈ શકે નહીં. ને હિંસાનો વાપરને તો ગાંધીજી જરાયે મંજૂર રાખતા નથી. એટલે જ ગાંધીજી ‘જ્યાખંધ ઉત્પાદન’ને બદલે ‘જનસમૂહને હાથે થતા ઉત્પાદન’ ની હિમાયત કરે છે. તેઓ કહે છે: “મારી યોજનામાં ચલણી નાણું તે ધાતુ નથી પણ શ્રમ છે. જે શ્રમ કરી શકે તેને એ નાણું મળે છે, તેને ધન પ્રાપ્ત થાય છે. તે પોતાના શ્રમનું રૂપાંતર કાપડમાં કરે છે, અનાજમાં કરે છે. તેને જે જેરીન તેલ જોઈએ તે એ તેનાથી પેદા ન થઈ શકતું હોય, તો તે પોતાની પાસેનો વધારાનો દાણો આપીને સાટે તેલ લેશે. એમાં શ્રમનો સ્વતંત્ર, ન્યાયી, અને સમાનભાવે વિનિમય છે; તેથી તે લૂંટ નથી. તમે વાંધો લેશો કે આ તો પાછા છેક જૂના જમાનાની, માણનું સાટું કરવાની, રીત પર આવ્યા. પણ આખો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સાદાની પદ્ધતિ પર ગોઠવાયેલો નથી?”^૨

એટલે, રોટી માટેની મજૂરી એ ગાંધીજીનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે; અને તેઓ આગ્રહભેર કહે છે કે એમની કલ્પના પ્રમાણેના આદર્શ સમાજમાં દરેક જણને રોજ આઠ કલાક કામ કરવાનો પૂરતો

અવકાશ મળવો જોઈએ. આઠ કલાક ઊંઘ, આઠ કલાક કામ, ને આઠ કલાક ખીજ સામાજિક ને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ માટે—એમના મત પ્રમાણે આ માણસના સમયની આદર્શ વહેંચણી છે.

માનવહિતનો વિચાર

ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રમાં યોધો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે આપણી દૃષ્ટિમાં ને આપણા આદર્શોમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. આજે જે અર્થશાસ્ત્ર પ્રચલિત છે તેમાં પૈસા ને શરીરમુખ પર વધારેપડતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, ને નીતિનિયમ તથા માનવહિત તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં આવ્યું છે. પણ એ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ હવે કેટલોક પલટો તો થયો જ છે; એ વિચારોમાં પૂરી ક્રાન્તિ થવાની જરૂર છે. ગાંધીજી માને છે કે અર્થશાસ્ત્રને નીતિધર્મ બેને સાવ જુદો પાડી શકાય જ નહીં; જીવન એ એક અખંડ ને અવિભાજ્ય વસ્તુ છે. તેઓ કહે છે : “મારે કબલ કરવું જોઈએ કે અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે હું બેઠ પાડતો નથી. જે અર્થશાસ્ત્ર વ્યક્તિ અર્થેવા પ્રમુખના હિતને ધજા કરે તે નીતિની વિરુદ્ધ હોઈ પાપ છે. તેથી એક દેશને હાથે ખીજ દેશને કચડવા સારું અર્થશાસ્ત્રનો પ્રયોગ થાય તેને હું અનીતિ ગણું. મજૂરોનું લોહી ચૂસીને બનેલી વસ્તુઓ લેવી કે વાપરવી એ પાપ છે. મારી પડોશમાં રહેનાર કણિયાને જૂએ મારીને મારે અમેરિકાથી ઘઉં મંગાવીને ખાવા એ પાપ છે. તે જ પ્રમાણે મારા પડોશી કાંતનારાઓ અને વણનારાઓ મને આપે તે કપડાંથી હું મારું શરીર ઢાંકી શકત, અને તેથી તેઓને અન્નવસ્ત્ર લેવામાં મદદ મળત, એમ જાણુવા છતાં વિલાયતનાં ભાતીગળ કપડાં હું પહેરું એ પાપ છે.”^૧ વળી કહે છે: “કાઈ પણ ઉદ્યોગની કિંમત એમાં શેકાયેલાં માણસોનાં શરીર, આત્મા ને મનોવૃત્તિઓ પર એની શી અસર પડે છે તે પરથી જ મપાય. તણખહું પણ ન તોડનાર શેરહોડરો ઉદ્યોગમાંથી કેટલું વ્યાજ ગાંધે છે તે પરથી ન મપાય. જે કાપડ ખરીદનારને તો ખેત્યાર આનાનો ફાયદો કરે, પણ ખીજ બાજુએ મુંબઈની ચાલોમાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બચ્ચાંની જિંદગીને પાણીનાં મૂલની

કરી મૂકે, તે કાપડ મોડું જ ગણાય”^૧ ‘અર્થ’ની પ્રાપ્તિ ‘ધર્મ’ને અત્યુદ્ધોગ્ય એવા સાધનો વડે જ કરી શકાય તેમ કરતા મનુષ્યનો ‘દ્રાહ’ એટલે કે તેનું શોષણ ન થવું જોઈએ, ને માનવહિતનો વિચાર મુખ્ય હોવો જોઈએ, એ સ્વદેશી નિષેના ગાંધીજીના આદર્શનું સારભૂત તત્ત્વ છે. માણસે માન સોનામા સોધો ખરીદવો ને મોઢામા મોઢો વેચવો, એક જ સૂત્ર આધુનિક અર્થશાસ્ત્રે ચલાવ્યું છે તેને ગાંધીજી ‘અમાનુષી’ ગણે છે એ જ વસ્તુ પર રસ્કીને સખત ચામખા લગાવેલા, ને એની ટીકા કેટલેક અંશે પાછળના અર્થશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારી પણ છે. જતા હજી પશ્ચિમમા વેપારઉદ્યોગને અંગે જે વહેવાર ચાલે છે તે જોતા એમ જ માગે કે ત્યાં માત્ર પૈસા ને નફો એ જોતા જ વિચાર કરનામા આવે છે એમ્ને જ ત્યાં માણસોનું નિર્નય, નિર્નજન ને પારાવાર શોષણ ચાલે છે, લાખો માણસો બેકારીને લીધે દુખો ભોગવે છે, ને જેમને મિલે ને કારખાનામા કામ મળે છે તેમને પણ ગળ બહારનું વૈતર કરવું પડે છે અધ્યાપક કુમારપ્પાએ ખરું કહ્યું છે કે “કારખાનાના મજૂરો વટાનને માસના લેવા બની જાય તેની પરના નહીં, પણ સચામા ભરાઈ ગયેલા કાઈ મજૂરનો જીવ બચાવવાને શિકાગો (અમેરિકા) ના કતલખાનાના સચા થોલાવી શકાય નહીં”^૨

ગાંધીજીને મન તો ‘માનવહિતનો વિચાર એ જ સર્વોપરી છે,’ અને ‘પૈસા કરતા જીવનની કિંમત વધારે છે’ તેઓ કહે છે “વરડા નાનાપ જે કશું કામ ન કરી શકતા હોય ને આપણી ટૂંકી કમાણી પર બોળાઈ પડે હોય તેમને પાળના કરતા તેમને મારી નાખવા એ સસ્તું પડે વળી આપણા માળકા, જેમને આપણે નભાવવા પડે છે છતાં જેમની પાસેથી આપણને કશું વળતર મળતું નથી, તેમને પોષવા કરતા મારી નાખવા એ સસ્તું પડે છતાં આપણે આપણા માનપને કે આપણા બાળકોને મારી નાખતા નથી, પણ તેમને પાળવા પોષવા એને એક લઘાવો

૧ ‘નવજીવન’ ૧૬-૪-૧૯૨૨.

૨ ‘જ્ઞાપ ધી વિલેજ મૂવમેન્ટ’, પૃ. ૧૦ આ વિષયના વધુ વિવેચન મઠિ જુઓ ‘સો ટકા સ્વદેશી’, પૃ ૨૮૮-૨૯૦

માનીએ છીએ, ને એમના ગ્રોપણ માટે ગમે તેટલું ખર્ચ કરવું પડે તોપણ તેની આપણે પરવા કરતા નથી.”^૧ વળી પોતાના આર્થિક આદર્શો સમજાવતાં ગાંધીજી કહે છે: “ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર સામાન્ય અર્થશાસ્ત્ર કરતાં સાવ જુદી જાતનું છે. સામાન્ય અર્થશાસ્ત્રમાં માણસના હિતનો કશો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. ખાદીના અર્થશાસ્ત્રમાં મુખ્ય વિચાર જ માનવહિતનો હોય છે.”^૨ “ખાદીલાવના એટલે જગતના પ્રત્યેક મનુષ્ય મૃત્યે બંધુભાવ. એનો અર્થ છે આપણા માનવબંધુઓને હાનિ કરે એવી દરેક વસ્તુનો સંપૂર્ણ ત્યાગ.”^૩ “ખાદીની કિંમત માનવસેવાની દૃષ્ટિએ છે; મિલકાપડની કિંમત કેવળ સોનાચાંદીની દૃષ્ટિએ છે.”^૪

‘સાદાઈ, અહિંસા, શરીરશ્રમની પવિત્રતા, ને માનવહિતનો વિચાર’ એ ચાર પાયા પર ગાંધીજી ગઢવિદ્યોગે અને સ્વાવલંબી ગામડાંની પોતાની આદર્શ અર્થવ્યવસ્થાની ઈમારત રચે છે. વિદ્યોગને લાખો ગામડાંની કેન્દ્રમાં છૂટા છૂટા ચલાવવાનું હિંદની પરિસ્થિતિમાં કેવું મહત્વ છે, ને તેની દેશ પર શી અસર થાય છે, તેનો વિચાર હવે પછી.

૫. ગ્રામપંચાયતો

હિંદમાં ગ્રામપંચાયતો છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવી છે. એમ કહેવાય છે કે પૃથુ રાજાએ ગંગા જમના વચ્ચેના દોઆખમાં વસવાટ કરતી વેળા એ પ્રથા પહેલવહેલી દાખલ કરેલી. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં તેમજ મનુસ્મૃતિમાં ‘ગ્રામસંધો’ની હસ્તીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ ના અરસામાં યજ્ઞ ગયેલા કૌટિલ્યે પણ તેમના ‘અર્થશાસ્ત્ર’માં આ ગ્રામસંધોનું વર્ણન આપ્યું છે. વાતમીકિ-રામાયણમાં ‘જનપદ’નો ઉલ્લેખ આવે છે. જનપદ એ કદાચ અનેક ગ્રામ-ગ્રામરાજ્યોનું એક પ્રકારનું સમૂહતન્ત્ર હશે. ગ્રીક યજ્ઞ વખતે એ પ્રથા આદેશમાં બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતી હતી, ને મેગેસ્થનીસે

૧. ‘દરિજન’, ૧૦-૧૨-૧૯૩૮.

૨. ‘દરિજન’, ૧૬-૭-૧૯૩૮.

૩. ‘યંગ ઇન્ડિયા’, ૨૨-૯-૧૯૨૭.

૪. ‘દરિજનબંધ’, ૧૮-૩-૧૯૩૮.

એનાં આર્થેહ્ય વર્ણનો આખ્યાં છે. ચીની યાત્રી ફાહિયાન અને હુએનસંગ કહે છે કે એમના આગમન વખતે હિંદ ‘બહુ જ ફળદ્રુપ’ હતો, ને ‘લોકો એટલા આળાદ અને સુખી હતા કે જોના જોટા ખીજે જોવા ન મળે.’ મધ્ય યુગમાં આ પંચાયતોની જે સ્થિતિ હતી તેનો ચિતાર શુક્રાચાર્યના ‘નીતિસાર’માં આપેલો છે.

હિન્દની ગ્રામપંચાયતો

આ ગ્રામપંચાયતો તે આખાં હિંદમાં ઠેરઠેર ફેલાયેલાં, ને સ્વરાજ ભોગવતાં, નાનાં નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતાં. હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજ્યકાળમાં તે ટકી રહેલાં. રાજવંશો બદલાતા ને સામ્રાજ્યોની ચડતીપડતી થતી તોપણ ગ્રામરાજ્યોને આંચ આવી નહોતી. ૧૮૧૨ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શુભ સમિતિએ લખેલું: “રાજ્યો તૂટે છે ને તેમાં ભાગલા પડે છે તેની દેશના લોકો જરાયે પરવા કરતા નથી. ગામડું જ્યાં સુધી અખંડ હોય ત્યાં સુધી તે કઈ સત્તાના હાથમાં જાય છે કે કયો રાજા તેના પર અમલ ચલાવે છે એની એ લોકોને જરાયે પડી હોતી નથી. ગામડાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં કશા ફરક પડવા પામતો નથી.” સર આલ્ફ્રેડ દિવેલિયને લખેલું કે “હિંદ પર એક પછી એક પરદેશી ચઢાઈઓ ઘણી આવી ગઈ છે, પણ ગ્રામપંચાયતો તો કુશ ધાસની પેઠે જમીનમાં ચોંટી રહી છે.” ૧૮૩૦માં સર આલ્ફ્રેડ મેટકાફે હિંદનો કામચલાઉ ગવર્નર-જનરલ હતો. તેણે આ નાનાં, સ્વાશ્રયી ને સ્વયંપૂર્ણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો વિષે લખેલું: હિંદમાં થયેલા સર્વ વિપ્લવો ને પરિવર્તોમાં પણ હિંદી પ્રજા સામૂત ટકી શકી છે તેમાં સૌથી વધારે કારણભૂત તો આ ગ્રામપંચાયતો જ છે. મોટે ભાગે તેને પ્રતાપે જ એ લોકો સુખમાં રહે છે, ને સારા પ્રમાણમાં સ્વતન્ત્રતા ને સ્વરાજ ભોગવે છે. તેથી હું ધન્ય હું કે આ ગ્રામીણ પ્રજાતન્ત્રોમાં કદી દબાવ કરવામાં ન આવે. એને તોડી નાખે એવી દરેક વસ્તુથી હું ડરું છું.” છતાં અંગ્રેજ સત્તાએ મહેસૂલની ઉધરાણી ને રાજ્યવહીવટને અંગે જે પગલાં લ્યાં તેને લીધે આ પ્રજા-

તન્ત્રો ધીરેધીરે તૂટતાં ગયાં. રમેશચન્દ્ર દત્તે એને બ્રિટિશ અમલતું એક બૂરામાં બૂરું પરિણામ કહ્યું છે. કાર્લ માર્ક્સે એના મહાગ્રન્થ 'ધી કેપીટલ' માં કહ્યું છે: “હિંદની આ નાની નાની ને અતિપ્રાચીન ગ્રામપંચાયતો, જે અત્યારે પણ અમુક અંશે હયાત છે, તે જમીનની સામુદાયિક માલિકી, હાથમહેનતથી થતી ખેતીનો ને હાથઉદ્યોગનો સંયોગ, અને અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનો શ્રમવિભાગ, એ તત્ત્વોના પાયા પર રચાયેલી છે. એ ઉત્પાદનના સ્વયંપૂર્ણ ધટકો છે. એકસોથી માંડીને હજારો એકર સુધીની જમીનમાં એકસામટી ખેતી કરવામાં આવે છે. મોટા ભાગનું ઉત્પાદન ગામડાની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કરવામાં આવે છે; પેદા થયેલી ચીજોને બહાર વેચવા મોકલવાનો મુખ્ય ધરાદો નથી હોતો.....દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આવી પંચાયતોના જુદા જુદા પ્રકાર જોવામાં આવે છે. સાદામાં સાદો જે પ્રકાર છે તેમાં જમીનની ખેતી આખા ગામડાની મહેનત વડે કરવામાં આવે છે, ને એનું ઉત્પન્ન ગામડાના માણસો વચ્ચે વહેંચી નાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દરેક કુટુંબ વધારાના ગોણુ ઉદ્યોગ તરીકે કાંતણુ ને વણાટનું કામ કરે છે...રાજકીય આબોહવામાં ગમે તેટલાં વાવાઝોડાં આવે તોપણ સમાજના આર્થિક મંડાણ પર એની જરાયે અસર થવા પામતી નથી.” સર હેનરી મેઇન ‘પૂર્વ પશ્ચિમની ગ્રામપંચાયતો’ પરના પુસ્તકમાં કહે છે: “હિંદની ગ્રામપંચાયત એ મરેલી નહીં પણ જીવતી સંસ્થા હતી.....અને ગ્રામપંચાયતની રચના હિંદમાં તેમજ પ્રાચીન યુરોપમાં એક જ હતી હતી.” ટ્રિન્સ કોપોટકીને તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ ‘સહાયવૃત્તિ’ માં^૧ પશ્ચિમની —ખાસ કરીને રશિયા, જર્મની, ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડની—ગ્રામપંચાયતોનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન હીકહીક વિસ્તારથી કર્યું છે. આ સ્વાગ્રથી ને સ્વયંપૂર્ણ સંસ્થાઓ કુદરતી મોતે મરણ પામી નહોતી, પણ જામેલા સ્વાર્થવાળા વર્ગોએ ધરાદાપૂર્વક ને વ્યવસ્થિતપણે એની જડ ઉખાડી નાખી હતી. એ વાત કેટલી સાચી

૧. જુઓ ‘સહાયવૃત્તિ’ના શ્રી. નરદરિભાઈએ કરેલા અનુવાદ.

છે તે હિંદના આર્થિક ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ તો જાણે જ છે. હિંદનાં ગામડાંની આ આર્થિક ને રાજકીય વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિની નિરંકુશ સ્વતંત્રતા અને રાજ્યની સર્વવ્યાપી ને જોડુકમી સત્તા એ બંને છેડાનો ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગ લેવામાં આવ્યો હતો. એમણે ખેતી ને ઉદ્યોગમાં આદર્શ કોટિની સહકારપદ્ધતિ ખીલવી હતી. તેમાં ધનિકને હાથે ગરીબને લૂંટાવાનો ભય નહોતો કહીએ તો ચાલે. ગાંધીજી કહે છે તેમ, “ઉત્પાદનની સાથેસાથે જ વાપર ને વહેંચણીની વ્યવસ્થા થઈ જતી.” પૈસાનો વહેવાર લગભગ નહોતો જ, માલનું ઉત્પાદન તાત્કાલિક વાપર માટે થતું, દૂરદૂરનાં બજારોમાં મોકલવાને નહીં. સમાજનું આખું મંડાણ અદિંસા ને શ્રાતભાવ પર ચયેલું હતું. તેથી જ ગાંધીજી એ પ્રાચીન ગ્રામપ્રજાતંત્રને સજીવન કરવાની ભલામણ અતિઆગ્રહપૂર્વક કરે છે. એવાં ગામડાંમાં આખાદ ખેતી હોય, નાના નાના ગૃહઉદ્યોગો ચાલતા હોય તેમા હુન્નરની સાથે કલા પણ પોષાતી હોય, ને નાના પાયા પર સહકારની વ્યવસ્થા પણ હોય.

આદર્શ લોકશાસન

રાજકીય વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ ગ્રામપ્રજાતંત્રો એ લોકશાસનનો આદર્શ પ્રકાર હતો. યુરોપમાં ગ્રીસનાં નગરરાજ્યોની વ્યવસ્થા આદર્શરૂપ હતી. તેની પેઠે પ્રાચીન હિંદની ગ્રામપંચાયતો પણ પોતાનો આંતરિક કારભાર સુખશાંતિ ને સંપત્તી ચલાવતી, કેમકે ‘સહુને લગતી બાબતોનો નિકાલ સહુના મત લઈને કરવામાં આવતો,’ અન્યાય અને દગાફટકાને, માટે અવકાશ લગભગ નહોતો જ એમ કહી શકાય. આજના લોકશાસનમાં તંત્રનો વિસ્તાર વધી પડવાને લીધે જે મુશ્કેલીઓ પડે છે તેના મુલાજાતરીકે પણ નિષ્ણાતો એમ સૂચવે છે કે સત્તા અને કારભાર બંને માટેનાં તંત્રો નાનાં બનાવવાં જોઈએ, અને સત્તા ને અંકુશની સારી પેઠે વહેંચણી કરી નાખવી જોઈએ. નાનાં નોનાં સ્થાનિક તંત્રોના હાથમાં ધણી સત્તા સોંપી દેવાની પણ ભલામણ થાય છે.

ચન્દ્રવાદનાં માઠાં પરિણામ

ગાંધીજી હિંદમાં ગ્રામપંચાયતો ને ગ્રામપ્રજાતંત્રોના પુનરુદ્ધારની ભલામણ ધણા આગ્રહપૂર્વક કરે છે તેમાં, ઉપર જણાવ્યા તે ઉપરાંત એક બીજો વિચાર પણ રહેલો છે. આજના મોટા પાયા પર ચાલતા ને એકદમ વહીવટવાળા યાંત્રિક ઉદ્યોગો એમને ગમતા નથી, કેમકે તેમાં માણસ જડ ચન્દ્રના એક ભાગ જેવો બની જાય છે ને તેની માણસ તરીકેની સૂક્ષ્મતર લાગણીઓનો ઢાસ થવા પામે છે. મોટા પાયા પર ચાલતા યાંત્રિક ઉદ્યોગોનાં દૂષણ એકલા ગાંધીજીએ જોયાં ને વર્ણવ્યાં છે એવું નથી. પશ્ચિમના આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના જનક એડમ સ્મીથ, ડેવીડ રિકાર્ડો, કાર્લ માર્ક્સ, પ્રિન્સ ફ્રોઇડટ્ઝીન વગેરે અનેક પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રીઓનાં લખાણોમાંથી ચન્દ્રવાદની ખુર્ચીઓ વર્ણવનારાં પુષ્કળ વચનો ટાંટી શકાય એમ છે. બરનાડ શોએ સમાજવાદ અને મૂડીવાદ પરના તેના પુસ્તકમાં ટાંકણી બનાવવાના ઉદ્યોગોના ઇતિહાસ તપાસીને લખ્યું છે : “ માણસ રોજની પાંચ હજાર ટાંકણી પેદા કરી શકે એવું થયું. એટલે ટાંકણીઓ પુષ્કળ પેદા થઈ ને સસ્તી વેચાવા લાગી. દેશની દોલત વધી એમ મનાયું, કેમકે દેશમાં ટાંકણીઓ વધી. પણ એને લીધે કુશળ માણસો નવાં સંખ્યા બની ગયા; કશી જીવિ વગર પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા, ને મૂડીવાળાને ખાતાં જે જોરાક વધે તે તેમને મળવા લાગ્યો. જેમ એ જીનને કાલસા ને તેજ ખવડાવવામાં આવે છે તેવું આ માણસોનું થયું. તેથી કવિ ગાલ્ડસ્મીથે—એ જેમ કવિ હતો તેમ દીર્ઘદર્શી અર્થશાસ્ત્રી પણ હતો—ક્રિયાદ કરતાં કંઈ કે ધનના ઢગલા વળે છે, ને માણસો ક્ષીણ થતાં જાય છે.” આજનાં કારખાનાંમાં ચન્દ્રોની ઝડપ વધતી જાય છે તેમ માણસોને પણ પોતાની ઝડપ વધારવી પડે છે, ને તેને લીધે તેઓ યાજીને લોય થઈ જાય છે. મજૂરોનાં વિચાર, સાહસ, પોતે કંઈક કર્યાનું અભિમાન, ને કામમાંથી મળનારો આનંદ એ બધું હણાઈ જાય છે. “ કારખાનામાં એની કિંમત મીઠા જેટલી હોય છે; ને સંભવ છે કે ત્યાં એને નામથી નહીં પણ નંબરથી જ

ઝોળખવામાં આવતો હોય. ” (અને’૨૮ હંટ) આ બૂરાબઝો ઉદ્યોગવાદની આજની પ્રથાના મૂળમાં જ જડાયેલી છે; કેવળ સમાજવાદથી તે દૂર થઈ શકે એમ નથી. કાર્લ માર્ક્સે આ બૂરાબઝો જોયેલી તો ખરી, પણ સામ્યવાદી રાજ્યમાં એ બૂરાબઝો નહીં રહેવા પામે એવી આશા સેવેલી. પણ યંત્રોની ઝડપમાં જે વધારો થઈ રહ્યો છે — જેને ‘રેશનેલાઇઝેશન’ને નામે ઝોળખવામાં આવે છે — તેની માફી અસર, મૂડીવાદી દેશમાં કે સમાજવાદી દેશમાં, મજૂરોનાં શરીર, મન ને આરોગ્ય પર થયા વિના નથી જ રહેતી.^૧ યંત્રવાદનાં માફાં પરિણામ ટાળવાની શક્તિ સમાજવાદમાં નથી, એમ બૉરસોડી નામના લેખકે બહુ વિસ્તારથી એના પુસ્તક ‘ધીસ અગ્લી સીવીલીઝેશન’ (આ બેહદો સુધારો) માં સમજાવ્યું છે. ગાંધીજીનો પણ એવો જ મત છે. તેઓ કહે છે: “પંડિત નેહરુને મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગો જોઈએ છે, કેમકે તેઓ માને છે કે એ ઉદ્યોગો જો સમાજવાદી હોય ત્યાં ત્યાં હોય — એટલે કે તેનાં માલિકા ને વહીવટ રાજ્યના હાથમાં હોય — તો તેમાંથી મૂડીવાદની બૂરાબઝોને દૂર કરી શકાય. મારો પોતાનો મત એવો છે કે એ બૂરાબઝો ઉદ્યોગવાદના મૂળમાં જ રહેલી છે, ને સમાજવાદના ગમે તેટલા ઉમેરાથી તે નાબૂદ થવાની નથી.”^૨

યન્ત્રો વિષે ગાંધીજીનો મત

પણ એટલું સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે કે ગાંધીજી યન્ત્રમાત્રના વિરોધી નથી. તેઓ કહે છે: “મારો વિરોધ યન્ત્રમાત્રની સામે નથી. ખુદ રેંટિયો એ પણ એક કીમતી યન્ત્ર જ છે ને !” તેમનો વાધો તો ‘યન્ત્રો માટેની ધેરજી’ ને ‘તેના અવિચારી વધારા’ સામે છે. તેથી તેઓ યન્ત્રોનો નાશ કરવા નથી ઇચ્છતા પણ તેના ઉપર મર્યાદા મૂકવા ઇચ્છે છે. “ઝૂંપડાંમાં રહેતાં કરોડો માણસોનો શ્રમ હળવો કરે એવા યન્ત્રોને તો તેઓ વધારી લે. પણ જે યન્ત્રો માણસને જડ સંચા

૧. જુઓ ‘સો ટક્કા સ્વદેશી’, પૃ. ૩૨૬-૩૦.

૨. ‘હરિજન’, ૨૬-૬-૧૯૪૦.

જેવાં બનાવી દે છે ને પરિણામે માણસની મહેનતનો છેદ ઉડાવી દે છે તેની સામે તેમનો સખત વાંધો છે ખરો. તેઓ કહે છે: “જે કામ કરવા ધાર્યું હોય તેને માટે પૂરતાં માણસો ન હોય ત્યારે એ કામ સંચાલી લેવું એ સારું છે. પણ જેમ હિંદુસ્તાનમાં છે તેમ કામને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે માણસો પડેલાં હોય ત્યારે સંચા વાપરવાથી નુકસાન છે.....આપણાં ગામડાંમાં ઊભરાઈ જતાં કરોડો માણસોને શ્રમની ચક્રીમાંથી પુરસદ કેમ અપાવવી એ, સવાલ આપણે ત્યાં નથી. આપણી સામે તો સવાલ એ છે કે એમને વરસમાં છ મહિના જેટલો વખત પરાણે આળસમાં ગાળવો પડે છે એ વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો.”^૧ તેઓ કહે છે કે “હિંદનાં સાત લાખ ગામડાંમાં વેરાયેલાં ગ્રામવાસીઓ પી ને કરોડો જીવતાં યન્ત્રો છે તેની સામે આપણે જડ યન્ત્રોને ઝીંકવાં ન જોઈએ.” વળી જે યન્ત્રોનો ધરાદો “ઘણાને ભોગે થોડાને ધનવાન બનાવવાનો ” હોય તેને વિષે પણ નતેમને અણગમો છે. ગાંધીજી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને યન્ત્રોમાં સુધારા કરવાની સામે છે એવું પણ નથી. તેઓ કહે છે કે “સહુના લાભને માટે થઈ હોય એવી દરેક શોધખોળને હું કીમતી ગણું.” એકાદ નાનકડું યન્ત્ર, જેનાથી ગૃહઉદ્યોગોની ઉત્પાદનશક્તિમાં વધારો થતો હોય ને જે ફેરવતાં માણસને તે યન્ત્રના મુલામ ન બનવું પડતું હોય, તેમાં થયેલો સુધારો આવકારપાત્ર છે. પણ શ્રમ બચાવનારાં યન્ત્રો માટે આજના યુગમાં જે ઘેલછા જાગી છે તેની સામે તેમને વાંધો છે ખરો. તેઓ કહે છે: “મારો અંધડો યન્ત્રોની ઘેલછા સામે છે, યન્ત્રોની સામે નથી. પરિશ્રમનો બચાવ કરનારાં કહેવાતાં યન્ત્રોની ઘેલછા સામે મારો અંધડો છે. માણસો પરિશ્રમ એટલે દરજ્જો બચાવે જાય છે કે આખરે હજારો ને લાખોને બિચારાઓને બૂખે ટળવળવું પડે છે, અને અંગ ઢાંકવાનું પણ કશું મળતું નથી. મારે સમય અને પરિશ્રમનો બચાવ જરૂર કરવો છે, પણ તે ખોટા જેટલા માણસો માટે નહીં, પણ સમસ્ત માનવજાતિ માટે. સમય અને પરિશ્રમનો બચાવ થઈ ખોટા જેટલા લોક ધનાઢ્ય થઈને એસે એ મને અસહ્ય છે

હું તો સહુનો પરિશ્રમ અને સમય બચે એ ઇચ્છું; સહુ ખાઈ શકે અને પહેરીઓઢી શકે એ ઇચ્છું; સર્વોદય ઇચ્છું. આજે યંત્રોને પરિણામે લાખોની ખીંઠ ઉપર ખોખા જેટલા લોક સવાર થઈને બેઠા છે ને તેમને રગડે છે, કારણ એ યંત્રો મલાવવા પાછળ લોભ રહેલો છે, ધનતૃષ્ણા રહેલી છે, જનકલ્યાણ નથી રહેલું.”^૧

બેકારી

યુરોપ અમેરિકામાં એક કાળે યંત્રોની જરૂર હતી, કેમકે ત્યાં માણસો ઓછાં ને મૂડી ઘણી હતી. પણ ત્યાંજે આજે સ્થિતિ બદલાઈ છે. યંત્રોને લીધે કરોડો માણસો બેકાર બની ગયાં છે, ને તેમને સરકાર તરફથી મળતી ‘દાન’ની નજીરી રકમ પર જીવવું પડે છે. અમેરિકામાં યંત્રોનો વાપર જેવો વધ્યો છે તેવો દુનિયામાં ક્યાંયે વધ્યો નથી. અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ઉત્પાદનશક્તિ દુનિયાના બીજા ૧૪ અગ્રેસર દેશોની ઉત્પાદનશક્તિના સરવાળા જેટલી છે, ને ત્યાં માથાદીક ઉત્પાદન હિંદ કરતાં ૨૫ ગણું થાય છે. છતાં ત્યાં આજે કરોડો માણસો બેકારી ભોગવે છે.^૨ દુનિયાના બીજા ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોની પણ એ જ દશા છે. કેટલાક દેશોમાં બેકારી ભોગવતાં માણસોની સંખ્યા ‘નીચે આપી’ છે:

(આંકડા હજારમાં છે)	૧૯૩૫	૧૯૩૯
અમેરિકાનાં યુ. સ્ટે.	૭,૪૫૦	૬,૨૪૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧,૭૩૦	૧,૨૯૮
જર્મની	૩૪૮	૨૮૪
ફ્રાન્સ	૪૬૫	૪૦૪
જપાન	૩૫૬	૨૩૭

હિંદમાં, ૧૯૩૧ ના વસ્તાવટકે પ્રમાણે, ઓછામાં ઓછાં બે કરોડ માણસ સારું બેકાર છે; તે ઉપરાંત કરોડો ગ્રામવાસીઓ ‘અર્ધ-બેકાર’ છે, કેમકે તેમની પાસે કાં તો પોતાની જમીન નથી અથવા છે

૧. ‘નવજીવન’, ૨-૧૧-૧૯૨૪. ૨. લુઓ ‘સો ટકા સ્વદેશી’ માં ‘યંત્રવાદને પરિણામે’ એ મથાળાવાળો લેખ; પૃ. ૩૨૩.

તે છેક જ નાની દોઈ પૂરતી નથી. પશ્ચિમને ધારણે ઠરી જોતાં મને લાગે છે હિંદની વસ્તીના ૫૦ ટકા બેકાર ગણી શકાય. આપણા દેશમાં ૯૦ ટકા માણસો ખેતી ને તેને લગતા ધંધાઓમાં રોકાયેલાં છે, ને ૧૦ ટકા ઉદ્યોગમાં. તેમાંથી માત્ર પીસ જ લાખ માણસ મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે. આ ઉદ્યોગોને વિકાસ હજી વધે ને દેશની તમામ જરૂરિયાતો એની વાટે જ પૂરી પડે, તોપણ એ ઉદ્યોગો આખી વસ્તીના પાંચ ટકાથી વધારે માણસોને કામ આપી ન શકે.^૧

મોટાં ઉદ્યોગો કરતાં પાંચગણાં માણસોને નાના ઉદ્યોગોમાં કામ મળે છે. એ. વી. કે. આર. વી. રાવે કરેલી ગણતરી આ પ્રમાણે છે: (આંકડા હજારમાં) મોટા ઉદ્યોગોમાં ૧,૪૮૨; નાના ઉદ્યોગોમાં ૨૨૮; મામલિદ્યોગોમાં ૬,૧૪૧.

આને અંગે, હિંદની કોંપડની મિલોમાં કામ કરતા મજૂરો ને ખાદીના ઉત્પાદનમાં કામ કરતાં માણસોની સંખ્યા સરખાવી જોવા જેવી છે. ૧૯૪૦ માં, બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યો મળીને, સુતરાઉ કાપડની મિલોમાં રોજ કામ કરતા મજૂરોની સરેરાશ સંખ્યા ૪,૩૦, ૧૬૫ હતી. ચરખા સંધે આપેલા આંકડા બતાવે છે કે એ જ વરસમાં માત્ર સંધ દ્વારા ચાલતા ખાદીકામમાં જ રોકાયેલાં કાંતનાર વણનાર સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા ૨,૬૯,૪૪૫ હતી; તે ઉપરાંત લગભગ એક કરોડ વણકરો દેશમાં ઠેરઠેર વેરાયેલા છે તે તો જુના. હિંદમાં ગયાં ત્રીસ વરસમાં મિલો ને કારખાનાંની સંખ્યા વધીને ચોગણી થઇ છે; છતાં કુલ વસ્તીને મુકાબલે મિલઉદ્યોગમાં રોકાયેલા મજૂરોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઘટતી જ ગઇ છે. ૧૯૧૧ માં એ સંખ્યા દેશની કુલ વસ્તીના ૫.૫ ટકા હતી; ૧૯૨૧ માં ૪.૯ ટકા; ૧૯૩૧ માં ૪.૩ ટકા; ને ૧૯૪૧ માં ૪.૨ ટકા થઇ. આ આંકડા બતાવી આપે છે કે કેવળ મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો—ભલે મૂડીવાદી ઢગના હોય કે સમાજવાદી ઢગના—વધારવાથી આપણા દેશનો બેકારીનો પ્રશ્ન ઊકલે

૧. આ પ્રશ્નની વધારે વીજતવાર ચર્ચા મઠિ જુઓ 'સો ટકા સ્વદેશી' માં 'નાના ઉદ્યોગોની આવશ્યકતા' એ લેખ'; પૃ. ૨૮૧-૭.

એવો નથી હિંદમાં પશ્ચિમની દીવે જંગી ઉદ્યોગો સ્થાપવાની યોજનાઓમાં ગાંધીજી કશો રસ નથી લેતા તેનું એક મુખ્ય કારણ તે આ છે.

વહેંચણીના પ્રશ્ન

બેકારીના પ્રશ્ન ઉપરાંત વહેંચણીની દૃષ્ટિએ પણ ગાંધીજી ગૃહઉદ્યોગોના ફેલાવાને પસંદ કરે છે: “ક્ષણભર માની લો કે મનુષ્યની જેટલી હાજતો છે તે બધી યન્ત્રો વાટે પૂરી પડે છે. છતાં યન્ત્રોથી ચતી પેદાશ તો અમુક પ્રદેશોમાં જ થઈ શકે; અને તેથી તમારે એ માણની વહેંચણી માટે અટપટો રસ્તો લેવો જ પડે. પણ જો માણ જે જગાએ જોઈએ ત્યાં જ પેદા થાય ને ત્યાં જ વહેંચાય તો દુગાને માટે ઓછો અવકાશ રહે, અને સટ્ટો તો કાઠ કરી જ ન શકે.”^૧ તેઓ કહે છે: “ઉત્પાદનને તમે સ્થાનિક બનાવો, એટલે કે માણ જ્યાં બને ત્યાં જ ખપે એમ કરો, તો જ વહેંચણી સમાનતાને ધોરણે થઈ શકે.”^૨ વહેંચણીની જે સમાજવાદી પદ્ધતિ છે તે ગાંધીજીને રુચતી નથી. તેઓ કહે છે: “સોવિયટ રશિયામાં આજે બને છે એમ ઉત્પત્તિ અને વહેંચણી બંને પર સરકાર અંકુશ રાખે એ પદ્ધતિ વિષે તમે મારો અભિપ્રાય માગો છો. એ નવો અખતરો છે. અન્તે એ કેટલો સફળ થશે એનું મને ખબર નથી. એ જો જખરદસ્તી ને પશુબળ પર ન રચાયેલે હોય, તો હું એના પર વારી જાઉં. પણ આજે તો એનું મંડાણ જખરદસ્તી પર થયેલું હોય એ આપણને કેટલે ને કયાં લઈ જશે એ હું જાણતો નથી.”^૩ આ ચર્ચાને અંગે ખાદીનો ઉલ્લેખ કરત તેઓ કહે છે: “એમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન છે, પણ તે લોકોનાં ઘરમાં થાય છે. એક માણસ જે માણ પેદા કરે છે તેને તો દસ લાખથી ગુણો તો એ પ્રચંડ ઉત્પાદન ન થયું? પણ હું તે બરાબર સમજું છું કે તમે ‘મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન’ એ શબ્દો વાપરે છો તે એના ૩૬ અર્થમાં. એ અર્થ એ છે કે અતિશય અટપટાં યન્ત્રોન મદદથી અને એટલાં ઓછામાં ઓછાં માણસોએ કરેલું ઉત્પાદન. મેં મનમ વિચારી રાખ્યું છે કે એ ખોટું છે. મારું યન્ત્ર તો એનું હોવું જોઈએ.”

તે સાદામાં સાદું હોય અને કરોડો ધરોમાં રાખી શકાય એવું હોય.”^૧

દેશનું સંરક્ષણ

દેશનાં સંરક્ષણ ને પરદેશી ચડાઇની દૃષ્ટિએ પણ ઉદ્યોગોને નાના પાયા પર ચલાવવા ને સંખ્યાબંધ ગામડાંમાં વહેંચી નાખવા એ અત્યંત જરૂરનું છે. ઉદ્યોગો અમુક ગણ્યાગાંધ્યાં કેન્દ્રોમાં જ ચાલતા હોય તો શત્રુને તેના પર હવામાંથી બોંબ ફેંકવાની સુગમતા પડે છે. અને ઉદ્યોગનાં એવાં થોડાંક મથકોનો નારા થાય તો દેશ લશ્કરી દૃષ્ટિએ અંશરક્ષિત થઈ પડે છે, એટલું જ નહીં પણ આખા દેશનું આર્થિક જીવન સાવ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. તેથી એટલિટન, જર્મની ને જપાન જેવા ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો દેશની સુરક્ષિતતા વધારવા સારુ હવે પોતાના ઉદ્યોગોને જુદાં જુદાં સંખ્યાબંધ મથકોમાં વહેંચી નાખવાની યોજનાઓ કરી રહ્યા છે. જપાનની જર્બરદસ્ત ચડાઈ સામે ચીન આજ લગી ટકર ઝીલી શક્યું છે તેનું રહસ્ય તેની ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓમાં રહેલું છે. હિંદને તો ભવિષ્ય માટેની યોજના હજી હવે ધડવાની છે. છતાં જો તે ખીજ દેશોએ કરેલી બૂલોનું પુનરાવર્તન કરે, તો એ બેવકૂફી ન ગણાય ? દાખલા તરીકે, કાપડની મિલો મુખ્ય અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ખડકવાને બદલે ગામડે ગામડે ખાદીના ઉત્પાદનને ઉત્તેજન આપવું એ સારું નથી ? ગાંધીજી કહે છે : “૧,૬૦૦ માઈલ લાંબા ને ૧,૫૦૦ માઈલ પહોળા પ્રદેશમાં વિખરાયેલાં હિંદનાં સાત લાખ ગામડાંમાં ફેલાયેલા કરોડો-માણસોને માટે એ વસ્તુ કાઢ પણ દિવસે બહેતર ને વધારે સુરક્ષિત છે કે તેઓ જેમ પોતાનો ખોરાક જાતે રાંધી લે છે તેમ તેઓ પોતાના ખપ પૂરતું કાપડ પણ પોતાનાં ગામડાંમાં બનાવી લે, આ ગામડાં જો જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન પર અંકુશ નહીં રાખે, તો તેઓ અતિપ્રાચીન કાળથી જે સ્વતંત્રતા ભોગવતાં આવ્યાં છે તે ટકાવી શકવાનાં નથી.”^૨

ઉત્પાદનનું ખર્ચ

મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોની હિમાયત કરનારાઓ

૧. ‘હરિજનબંધુ’, ૨૫-૧૧-૧૯૩૪.

૨. ‘યંગ ઇન્ડિયા’, ૨-૭-૧૯૩૧.

એક દલીલ એવી કરે છે કે મિત્રોમાં પેદા થયેલી ચીજો હાથઉદ્યોગની બનાવટ કરતાં સોંધી પડે છે, કેમકે તેમાં ઉત્પાદનનું ખરચ પ્રમાણમાં ઓછું થાય છે. ખરચ ઓછું થવાનું કારણ એ કે એમાં બદારની ને અંદરની કેટલીક કરકસર થઈ શકે છે. પણ આ દલીલમાં એક ભ્રમ રહેલો છે એને વિશે ડૉ. આનચંદ નામના આપણા દેશના એક અર્થશાસ્ત્રીએ બહુ સારી દીકા કરી છે: “ખરચ ગણવાની આ રીત જ ખોટી છે, ને એમાં જે ધોરણ રખાયેયું છે તે બૂઝભરેલું છે. આખા સમાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો અતિશય ખરચાળ હોય છે. એ ઉદ્યોગોને પરિણામે મજૂરોની ગંદી ચાલો ને તેમનાં ધોણકાં જીભાં થાય છે; ને મજૂરોને બહુ જ ખરાબ વાતાવરણમાં રહેવું ને કામ કરવું પડે છે. એ ઉપરાંત એ ઉદ્યોગોને અંગે જે તન્ન જીવું કરવું પડે છે તેમાં સામાજિક દૃષ્ટિએ માણસો પર અસંજ તાણ પડે છે; ને એ તન્ન ધણીવાર ભાંગી પડવાનો ને તેમાં ભારે જથલપાયલ થવાનો ભય તો રહે જ છે. આ બધું ખરચ મિલમલિકાને માથે નથી પડતું એ ખરું; પણ સમાજને માટે તો એ ખરચનો ખોજો બહુ જ ભારે ગણાય... :. નેટલે અંશે યુદ્ધની ઉત્પત્તિ આર્થિક કારણોને લીધે થઈ છે તેટલે અંશે તેની પાછળ થતું માણસો ને સાધનસામગ્રીનું અતિબીયણ ખરચ પણ મિત્રો ને કારખાનાંના ઉત્પાદનના ખરચ પેટે જ ગણાવું જોઈએ.” અધ્યાપક કુમારસ્વામી મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાહના ઉદ્યોગોની તપાસ માટે નિમાયેલી સમિતિના રિપોર્ટમાં કહે છે: “મોટા પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન કંઈકે સોંધું હોય, તો તેનું કારણ કેટલેક અંશે એ છે કે એ જાતના ઉત્પાદનને અંગે જે ખરચ થાય છે તેમાંથી અમુક ભાગનું ખરચ દેશના સામાન્ય ખરચ ખાતે જોડાય છે. એટલે, મોટા ઉદ્યોગોથી પેદા થયેલી ચીજો ઓછે ખરચે પેદા થાય છે એવી દલીલ કરવી એ તો ખોટી છે.” તેથી જ ગાંધીજી કહે છે, કે “વારદીઠ ગણતરી કરતાં ખાદી મિલકાપક કરતાં મોંઘી હશે; પણ એકંદરે જોતાં ને ગ્રામવાસીઓના હિતની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો તે અત્યંત કરકસરવાળી ને વહેવાર વસ્તુ છે, ને એ બાબતમાં એની

હરીદાષ કાષ ચીજથી કરી ચકાવ એમ નથી.”^૧ તે જ પ્રમાણે, હાથે છોલા ચોખા સચે છોલા ચોખા કરતાં મોંઘા હશે; પણ સંચે છોલા ચોખાની પ્રજ્ઞના આરોગ્ય પર જે માઠી અસર થાય છે તે પણ જો હિસાબમાં લેવાય, તો હાથે છોલા ચોખા મોંઘા નહીં લાગે. એનું જ ઘાણીના તેલનું ને સંચાના તેલનું સમજવું. વળી મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોમાં બહારની ને અંદરની જે કરકસર થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ એ ઉદ્યોગોમાં એક જ મથકમાં કેન્દ્રિત થયેલા હોય છે એ નથી હોતું. એનું મુખ્ય કારણ તો એ હોય છે કે એ ઉદ્યોગોમાં કાચો માલ જથ્થાબંધ ખરીદવામાં આવે-છે, તૈયાર માલનો જથ્થાબંધ ઉકાવ થાય છે, મૂડીની સવડ વધારે સારી હોય છે, રેલવે દૂરમાં ખાસ રોકેટ આપે છે, સરકાર તરફથી પૈસાની મદદ મળે છે; ને એવી જ ખીજ કેટલીક સગવડો જે આ મોટા ઉદ્યોગોને મળે છે તે અત્યારે નાના ઉદ્યોગોને મળતી નથી. પણ જો આમઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા સરખા તરફથી શાસ્ત્રીય રીતે થાય, તો તેઓ મિલો ને કારખાનાંના મોટા ઉદ્યોગો સાથે જરૂર સફળતાથી હરીદાષ કરી શકે. અખિલ ભારત કાપડ પરિષદની પહેલી બેઠકના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં સર વિશ્વેશ્વર સાસુને હલકી યાન્ત્રિક સાજો ને વીજળીના નાના સંચા ગામડાંમાં ઠેરઠેર દાખલ કરવાની શક્યતા તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમની યોજનામાં દોષ એટલો જ હતો કે એવા ગામડી ઉત્પાદનમાં પૈસા કાઢી મૂડીવાળાઓ રોકે એવી કલ્પના એમણે કરી હતી. સંખ્યાબંધ ગામડાંમાં ચાલતા એવા નાના ઉદ્યોગોનું કામ તો, ચીનની પેઠે, ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ચાલવું જોઈએ. પણ એમના જેવા ઉદ્યોગપતિએ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો કરતાં નાના પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગો વિશે પસંદગી ખતાવી, ને નાના ઉદ્યોગો વધારે ઉપયોગી છે એવા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો, એ વસ્તુ આપણી દૃષ્ટિએ વધારે કામની છે. અમેરિકાના એક મોટામાં મોટા ઉદ્યોગપતિ હેનરી ફોર્ડે પણ ક્યું છે કે “સામાન્ય રીતે, મોટા કારખાનામાં આર્થિક કમાણ્યો સારી નથી

થતી.” અને તેથી એ કહે છે કે “મોટા ઉદ્યોગપતિઓએ, હંમેશાં લોકસેવાનો વિચાર મનમાં રાખીને, પોતાનાં કારખાનાં આખા દેશમાં ફેરફાર વિખેરી નાખ્યાં જોઈએ. તેમ કરવાથી ઉત્પાદનનું ખર્ચ ઓળમાં ઓછું આવે, એટલું જ નહીં પણ ઉત્પાદન પાછળ ખર્ચાનારા પૈસા જે લોકો ખર્ચખર ઉત્પાદનનું કામ કરે છે તેમની અંદર જ વહેંચાઈ જાય.” યન્ત્રશાસ્ત્ર તે ઈજનેરીની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નની સવિસ્તર ચર્ચા રીચર્ડ મેગે ‘ખાદીનું’ વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર’ એ પુસ્તકમાં કરેલી છે.

પ્રાણીશાસ્ત્રનો પુરાવો

ગ્રામપંચાયતોનો પુનરુદ્ધાર પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ઈચ્છવાન્નૈઃ છે. માથ્યસ નામનો એક અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી ૧૯ મી સદીમાં થઈ ગયો, તેને એ જ ફિકર હતી કે દુનિયામાં વસ્તી હદ બધારની વધી પડશે તેનો શો ઇલાજ કરાય ? પણ અત્યારના પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ ને સમાજશાસ્ત્રીઓને તો એવો ડર લાગે છે કે માથ્યસગત કદાચ ભૂતળ પરથી અલોપ થઈ જશે, કેમકે ગયા થોડાક દસકા થયાં અનેક દેશોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટતું ચાલ્યું છે. મામડાંના વાતાવરણમાં રહેતા સામાન્ય લોકો કરતાં શહેરોમાં રહેતા પૈસાદાર લોકોમાં જનનશક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે, એ સમાજશાસ્ત્રનો પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાન્ત છે. અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી એડમ સ્મીથે પણ લખેલું કે એરાઆરામને લીધે સ્ત્રીઓમાં ભોગવૃત્તિ કદાચ સતેજ થતી હશે, પણ તેમની જનનશક્તિ તો હંમેશાં ઘટે જ છે ને કેટલીકવાર તો સાવ નષ્ટ થઈ જાય છે.” આનાં અનેક કારણો છે. તેમાં એક કારણ એ પણ છે કે યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોવાળા જીવનમાં પ્રજોત્પાદનની કુદરતી વૃત્તિનું જોર ઓછું થઈ જાય છે. અંગ્રેજ પ્રાણીશાસ્ત્રી અખ્યાપક લેન્સેલોટ હોગમેને તો એવો અભિપ્રાય આપ્યો જ છે. તે કહે છે કે શહેરોમાં જનનશક્તિ નમળી પડે છે એ કંઈ મૂડીવાદનું ખાસ લક્ષણ નથી. એ તો મોટે ભાગે આધુનિક ઉદ્યોગવાદનું જ લક્ષણ છે. તેથી પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ માથ્યસગતને જીવતી રાખવા માટે ગામડાંમાં પાછા જવાની હિલચાલને ટેકા આપે છે, ને તેની ભલામણ કરી રહ્યા છે.

કૃષિશાસ્ત્રનો પુરાવો

નાનાં ને સ્વયંપૂર્ણ ગ્રામ-પ્રજાતંત્રોની સ્થાપના કરવાનું કામ કૃષિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ મુશ્કેલ નથી. એ શાસ્ત્રમાં છેલ્લાં કેટલાંક વરસ દરમ્યાન જે સુધારા થયા છે તેને લીધે, કાંઈ પણ દેશમાં પરદેશથી આયાત કર્યા વિના જીદી જીદી જાતના પાક ઉગાડવાનું હવે શક્ય બન્યું છે અને લીધે જીદા જીદા દેશો જ નહીં પણ નાના નાના આર્થિક ધટકો સુદ્ધાં સ્વયંપૂર્ણ બની શકે એવો સંભવ ઉપસ્થિત થયો છે. હમણાં જમીનમાં ખી નાખ્યા વિના જ અનાજ પકવવાની, 'માટી વિનાની એતી'ની રીત નીકળી છે તે તો હજી પ્રયોગદશામાં છે. પણ એ જો-સફળ થાય તો એને લીધે આધુનિક કૃષિશાસ્ત્રમાં ક્રાન્તિ થશે, કેમકે આજના કરતાં ઓછી મહેનતે ને ઓછી જમીનમાં આજના કરતાં વધારે અનાજ પેદા થઈ શકશે. અમેરિકાના વિખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી લુઇ મમફર્ડે કહ્યું છે કે બીડવાળાં કારખાનાંથી ભરેલાં શહેરોનો જમાનો વીતી ગયો છે, ને હવે તેની જરૂર પણ રહી નથી. તે કહે છે કે વિસ્તારમાં જે શાધબોજો તાજેતરમાં થઈ છે તેને લીધે, નાનાં બગીચાવાળાં શહેરોમાં આવેલાં નાનાં નાનાં કારખાનાં આખા દેશમાં ફેલાયાં હોય, તો તેની મારફતે ઉદ્યોગ અને સમાજકાય અત્યંત કુશળતાથી, આરોગ્ય પોષાય એવી રીતે, ને માનવકલ્યાણ સંધાય એવી દબે, ચાલી શકે. થોડાક દસકા પહેલાં પ્રિન્સ ક્રોપોટકીને પુછી અભ્યાસ અને સંશોધન વડે આજ સત્ય લોકોનાં મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આંતરરાષ્ટ્રીય શાન્તિ

આ ઉપરાંત, આંતરરાષ્ટ્રીય શાન્તિ અને એકરાગની દૃષ્ટિએ પણ નાના ને સહકારને ધોરણે ચાલતા ઉદ્યોગો જરૂરના છે. મોટા પાયા પર થતા ઉત્પાદનનો વહીવટ સરકારના હાથમાં હોય કે ખાનગી માણસોના હાથમાં હોય, તોપણ તેમાંથી 'પરદેશનાં બજારો' માટે પડાપડી પેદા થાય જ છે; ને તેને પરિણામે વહેલી યા મોડી પ્રુનરેજવાળી ભગ્નઓ, ને બચાવર કતલો થવા પામે છે, એ ગયાં એ સૈકાનો દુઃખદ

અનુભવ છે. નફા માટેનો આ અનર્ગળ લોભ એ જ ગયા મહાયુદ્ધનું મૂળ કારણ હતું. મોટા પાયા પર ચાલતા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોના મૂળમાં જ આ વસ્તુ જડાયેલી છે. સોવિયેટ રશિયાનો જે અનુભવ હમણાં થયો છે તે પણ અત્યંત જોએની ઉપજાવે એવો છે. મિત્રરાજ્યોમાં પણ અત્યારથી જ યુદ્ધ પદ્ધતિનાં બળરો માટે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે. વસાહતોનાં બળરોને વિષે વિલાયતમાં આમની સભામાં જે ચર્ચા થયેલી તે પરથી આપણી સહુની આંખ જાણવી જોઈએ. તેથી જ ગાંધીજી અત્યારની આન્તરરાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાનો વિરોધ કરે છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપાર સામે તેમનો વિરોધ નથી. તેમની શરત માત્ર એટલી જ છે કે એ વેપારથી બંને પક્ષની જરૂરિયાત પૂરી પડવી જોઈએ ને બંનેનું હિત સંધાવું જોઈએ. પણ અત્યારે સામ્રાજ્યો વચ્ચે જે સંઘર્ષ જામ્યો છે તેમાં એ વસ્તુ અશક્ય છે. તેથી ગાંધીજી કહે છે કે હિંદુસ્તાન પોતાની રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાની રચના શાન્તિ ને સ્વાવલંબનના ધોરણ પર કરે. અને પોતાના માલ માટે દુનિયામાં બળરો મેળવવાની કશી ખેવના ન રાખે. તેઓ કહે છે: “હિંદુસ્તાનને યન્ત્રવશ કરીને આપણે શું કરીશું? ખીજ દેશોમાં આપણે બળર મેળવવા અને એ બળર કાયમ રાખવા નાદોરશાહી ચલાવવાની. જપાન, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, રશિયા ને ઇટલીની જલસેના અને સ્થલસેનાને આંટે એવી બેવડી સેના આપણે જાબી કરવી રહી, અને તેને બજે બધું કારભારું ટકાવી રાખવું રહ્યું ! આ હરીદાઈઓનો વિચાર કરતાં મને ચકરી આવે છે.”^૧ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ નીમેલી યોજના સમિતિએ પણ પોતાનું ધ્યેય આ શબ્દોમાં વર્ણવેલું: “આર્થિક સામ્રાજ્યવાદના વમળમાં સપડાયા વિના, સમગ્ર દેશને માટે આર્થિક સ્વાશ્રય અને સ્વયંપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ.” ચીનમાં ઔદ્યોગિક સહકારની જે દિલચાસ ચાલી રહી છે તેના સાબ ગણાવતાં શ્રીમતી નીમ વેલ્સ લખે છે: “ચીને સામ્રાજ્યવાદી સત્તા ન બનવું જોઈએ, તેમજ જપાનની ભાવિ સામ્રાજ્યસ્થાપનામાં સાધનરૂપ પણ ન બનવું જોઈએ. તે જો લોકશાસન ને સહકારના પાયા

પર દેશના અંદરના ભાગમાં નાના નાના ઉદ્યોગો સ્થાપે તો આ ભય ટળી જાય. આવો આરોગ્યપ્રદ ને સમગ્રલાવાળો ઉદ્યોગ પરદેશમાં હરીફાઈ નહીં કરી શકે એ ખરું, પણ તેથી સ્વદેશમાં લોકોની ખરીદશક્તિ વધશે, અને તે પોતાને માટે તેમજ પરદેશી વેપારને માટે સમાનતાને ધોરણે બજાર પેદા કરી શકશે.”

બીજા પુરાવા

એટલે ગૃહઉદ્યોગોના પાયા પર રચાયેલાં ગ્રામમજ્જતન્ત્રો એ ગાંધીજીની ધૂન નથી; તે અનેક દૃષ્ટિએ સંગીન અને શાસ્ત્રશુદ્ધ વસ્તુ છે. પશ્ચિમના પણ ધણા વિખ્યાત લેખકો ને વિચારકોએ ગયાં થોડાંક વરસ દરમિયાન એને ટેકો આપ્યો છે. ઇંગ્લંડને માટે આર્થિક યોજના ધડનાર સર વિલિયમ ખીવરીએ થોડા વખત પર લખેલું: “હિંદનો ઉદ્યોગ કદાચ વિસ્તાર પામશે. પણ તે દેશમાં યોગ્ય રીતે વહેંચાઈ જાય એ અગત્યનું છે. તેમ થશે તો જ, આપણે ત્યાં ને અમેરિકામાં છે એવાં લગાનક ને અવ્યવસ્થિત રચનાવાળાં શહેરો એ દેશમાં સ્થપાતાં રોકી શકાશે.” મોટામાં મોટા ઉદ્યોગો પણ નાનાં નાનાં સંખ્યાબંધ મથકોમાં સારી રીતે ચલાવી શકાય છે, એમ એક ફ્રેંચ અર્થશાસ્ત્રીએ બતાવ્યું છે. યુદ્ધથી થાકેલી દુનિયાનું દુઃખ દૂર કરવાના કામથી ઉપાય તરીકે ‘ખેતીનાં સંહકારી મંડળો’ યુરોપમાં સૂચવવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં ડૉ. રાધાકમલ મુખરજી પણ ગ્રામીણ સંસ્કૃતિની જરૂર પર ભાર મૂકે છે. હિંદની અર્થવ્યવસ્થામાં ગૃહઉદ્યોગોનું જે મહત્ત્વનું સ્થાન છે તેની મુખર્ષી યોજનાના ધડનારાઓએ પણ નોંધ લીધી છે. તેઓ કહે છે: “મોટા ઉદ્યોગોની સાથેસાથે નાના ને ગામડી ઉદ્યોગોને માટે પણ પૂરતો અવકાશ અપાવો જોઈએ. એથી લોકોને કામધંધો ને રોજ મળે, એટલું જ નહીં પણ એને લીધે યોજનાના આરંભકાળમાં મૂડીની—ખાસ કરીને પરદેશી મૂડીની—જરૂર ઝાઝી પડે, એ પણ એક લાભ છે જ.” છતાં મોંઝે કહેવું જોઈએ કે ગ્રામઉદ્યોગો તરફનું એ યોજના ધડનારાઓનું વલણ બહુ સ્પષ્ટ થતું નથી. તેઓ માત્ર યોજનાના આરંભકાળમાં જ, અમુક

સગવડોને કારણે, ગ્રામઉદ્યોગો માટે પૂરતો અવકાશ રાખવા માગે છે ? કે દેશમાં આરોગ્યપ્રદ ને સમતોલ અર્થવ્યવસ્થા નિર્માણ કરવાના એક સારા સાધન તરીકે ગ્રામઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર ને વિકાસ કરવા ઇચ્છે છે ? મૂડીની જરૂર ઓછી પડે એટલા જ કારણસર સંધિકાળ દરમ્યાન ગ્રામઉદ્યોગો ખીલવવા, ને લવિષ્યમાં તેને હઠાવી મોટા ને યાંત્રિક ઉદ્યોગો તેની જગાએ સ્થાપવા, એવી એમની કલ્પના હોય, તો એટલું કહેવું જોઈએ કે મુખ્ય યોજના પાછળની દૃષ્ટિ ધરમૂળથી બદલાવાનું જરૂર છે.

ચીનમાં

ચીનમાં ચાલુ યુદ્ધ દરમ્યાન ગૃહઉદ્યોગોને ધણી ભારે સફળતા મળી છે. શ્રીમતી નીમ વેલ્સે એને વિષે તાજેતરમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં એ ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓના કામકાજનો તાદ્રશ ને રસિક ચિતાર આપ્યો છે. અંગ્રેજીમાં એને માટે 'ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કોઓપરેટિવ્ઝ' એ શબ્દ છે તેનો સંક્ષેપ 'ઈસ્કો' એ શબ્દ જ વધારે પ્રચલિત છે. ૧૯૩૮ સુધીમાં જપાની લશ્કરે ચીનના આશરે ૯૦ ટકા ઉદ્યોગોનો નાશ કર્યો, ને હજારો મજૂર કારીગરોને બેકાર અને ધરખાર વિનાના કરી મૂક્યા. ચીનનું આખું ભાવિ તોળાવા લાગ્યું. એવે કટોકટીને વખતે રેવી એલી નામના એક ઓસ્ટ્રેલિયનની આગેવાની નીચે કેટલાક ચીની જુવાનોએ દેશના અંદરના ભાગમાં સહકારી પદ્ધતિએ ગૃહઉદ્યોગો ચલાવવાની યોજના ધડી. એ ઉદ્યોગો હજુ ટકી રહ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ તેમણે અત્યારના સંકટકાળમાં, જ્યારે મોટાં કારખાનાં તો જપાની બોંગ્ઝવિટ્ઠી તારાજ થઇ ગયાં, તે વખતે દેશની આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં ઘણા મોટા ફાળો આપ્યો છે, ને એ રીતે દેશની જીવનશક્તિને ટકાવી રાખી છે. આ ગૃહઉદ્યોગો ચલાવનાર સહકારી મંડળીઓ સ્વતન્ત્ર ને સ્વાયત્તંત્રી છે; ને તેમાં શરીરશ્રમથી તેમજ નાનાં નાનાં યન્ત્રો વડે ખોરાકની ચીજો, કાપડ, કાગળ, સાબુ, તેલ, કાચ, રસાયણો, દવાઓ, લોખંડી સામાન, યન્ત્રો, ચામડાંનો સામાન, ખરિપીતાલની સામગ્રી, ફરનીયર વગેરે જીવનની સર્વ જરૂરિયાતો પેદા થાય છે. એ મંડળીઓ

બાગમૃદો, દિવસ ને રાતની નિરાજો, ઇસ્તિતાજો, ને મનોરંજનનાં સ્થાનો
 પણ ચકાવે છે. ૧૯૪૦ માં એવી મંડળીઓની સંખ્યા ૧,૫૦૦ હતી;
 ૧૯૪૨ માં આશરે ૬,૦૦૦ હતી; ને ૧૯૪૩ માં વધીને આશરે
 ૧૦,૦૦૦ થઇ. વળી એમાં થતા ઉત્પાદનનું પ્રમાણ આશ્ચર્યકારક છે.
 તેમાં જેટલી મૂડી રોકાયેલી છે તેના કરતાં બમણી કિંમતનો માલ
 દરમિયાને તેમાં પેદા થાય છે. શ્રીમતી નીમ વેલ્સ લખે છે: “ચીનના
 ઔદ્યોગિક નિષ્ણાતો તથા અનેક અમેરિકન અને બ્રિટિશ નિરીક્ષકોનો
 મત એવો છે કે આ ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ ચીનને માટે અત્યારે
 તેમજ ભવિષ્યમાં ઉદ્યોગનો સારામાં સારો, એટલું જ નહીં પણ સૌથી
 વધારે વહેવારુ, પ્રકાર પૂરો પાડી શકે એમ છે.” શ્રીમતી નીમ
 વેલ્સના પતિ એડગર સ્નો લખે છે: “આ પ્રકારના ગૃહઉદ્યોગ યુદ્ધમાં
 છેલ્લે તબક્કે જીત મેળવવામાં મદદ કરી શકે એમ છે; એટલું જ
 નહીં પણ, તેને જો તક આપવામાં આવે તો, સુખદાયી આર્થિક પાયો
 પેદા કરવાની તેના સંસ્થાપકોની જે મૂળ ધારણા હતી તે સફળ થાય.
 એ પાયા પર લોકશાસન ને શાન્તિને, ધોરણે ચીનનું ભવિષ્ય રચી
 શકાય.” નીમ વેલ્સના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પડિત જવાહરલાલે લખેલા
 શબ્દો અગત્યના છે: “ચીનની પેઠે હિંદમાં પણ પુષ્કળ માનવશક્તિ,
 તથા પારાવાર બેકારી ને અર્ધબેકારી છે; જેનાથી આપણાં માણસોની
 શ્રમશક્તિ વેગપૂર્ણ જતી હોય કે જેને લીધે લોકો બેકાર બનતા હોય
 એવી કોઇ પણ યોજના ખરાબ ગણાય. કેવળ માનવશક્તિનો વિચાર
 બાળુએ રાખીએ તોપણ, શુદ્ધ આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં, વધારે માણસોની
 શક્તિ વાપરવી ને ખાસ કામો કરનારાં યંત્રો, ઓછાં વાપરવાં એમાં
 કદાચ વધારે લાભ હોય. ધણાં ખરાં માણસોને બેકાર રાખવાં એના કરતાં,
 માણસોની મોટી સંખ્યાને ઓછી આવકે પણ કામ આપવું એ બહેતર
 છે. વળી એ પણ સંભવિન છે કે કેટલાંક કારખાનાં જે માલ પેદા કરે
 તે જ બાતનો માલ ધણા ગૃહઉદ્યોગો વાટે પેદા કરવાથી એકંદરે વધારે
 સંપત્તિ પેદા થવા પામે.”

જપાનમાં

જપાન તેા નાના પાયા પર ચાલતા ગૃહઉદ્યોગોનું ધામ છે. જુદી જુદી જાતના ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ એ દેશોમાં 'કટકેટલું' છે તેના આંકડા મંથર સ્ટીન નામના લેખકે આ પ્રમાણે આપ્યા છે: નાનામાં નાના ઉદ્યોગો ૧૦ ટકા; નાના ઉદ્યોગો ૨૯ ટકા; મધ્યમ કદના ઉદ્યોગો ૩૫ ટકા; મોટા ઉદ્યોગો ૨૬ ટકા. આ ઉદ્યોગોમાં માત્ર વાપરની ચીજો પેદા નથી થતી; યન્ત્રો સુદ્ધાં પેદા થાય છે. જપાનમાં પેદા થતાં યન્ત્રોમાંથી માત્ર ૩૪ ટકા જ મોટાં કારખાનાંમાં બને છે. પણ દુર્ભાગ્યે, ચીનની પેઠે જપાનમાં આ ઉદ્યોગોનાં વહીવટ અને અંકુશ સહકારી મંડળીઓના નહીં પણ થોડાક મોટા મૂડીદારોના હાથમાં હોય છે. આ સારું નથી, કેમકે ગૃહઉદ્યોગોનું કામ કરનારાઓ સ્વતન્ત્ર રહેવાને બદલે આ મૂડીદારોના તાબેદાર બની જાય છે ને તેમને હાથે શોષાય છે.

બીજા દેશોમાં

સોવિયેટ રશિયામાં 'માલિક-ઉત્પાદકો'નાં જે સહકારી મંડળો છે તેને લેકલાયામાં 'ઈનકોપ' કહે છે. તેમનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલે છે. સીડની અને બીએટીસ વેળ સોવિયેટ રશિયા વિષેના તેમના પુસ્તકમાં કહે છે કે ૧૯૧૯ થી, ને ખાસ કરીને ૧૯૩૨ થી, સોવિયેટ સરકાર આ મંડળોને સજીવન કરતી ને ઉત્તેજન આપતી આવી છે. "આમાં સભ્યોને પગાર કે મજૂરીના દામ મળતા નથી. વસ્તુતઃ તેમને કામે રખાય છે તેમાં નોકરીનો કાર્ધ જાતનો કરાર જ નથી હોતો. તેઓ, વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક રીતે, કેવળ ઉત્પાદનનાં સાધનોના જ નહીં, "પણ પોતાના શ્રમથી પેદા થયેલા માલના સુદ્ધાં, માલિક કે અર્ધમાલિક હોય છે." ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં આ જાતનાં સહકારી મંડળોની સંખ્યા આશરે ૨૦ હજાર હતી; તેનાં કારખાનાં કે બીજાં કામનાં મથકો ૩૦ હજાર હતાં; ને તેમાં ૨૩ લાખ ૫૦ હજાર સ્ત્રીપુરુષો સભ્યો હતાં. તેમાં માલનું કુલ ઉત્પાદન આશરે સાડાચાર અબજ રૂબલની કિંમતનું થયું હતું.

મુંગડમાં પણ ચાલુ યુદ્ધ દરમિયાન નાના ઉદ્યોગો તરફનો ઝોક

વધે છે. એ ઉદ્યોગને હવાઈ દુમલાઓથી સુરક્ષિત રાખવાનું વધારે સહેલું પડે છે. ઇંગ્લંડમાં અત્યારે ૪૪ સહકારી કારખાનાં છે, એમ કહેવાય છે. નીમ વેલ્સ કહે છે તેમ અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ માત્ર ધરોકોની, વેચાણની ને ધીરધારની સહકારી મંડળીઓથી જ સન્તોષ ન માનતાં હવે ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળીઓ પણ રચવા લાગી છે. સહકારી કૃષિકેન્દ્રો, સહકારી આરોગ્ય મંડળો, ને સહકારી વીમા મંડળો ત્યાં રચાયા છે. ૧૯૩૬ માં એવાં સહકારી મંડળોની સંખ્યા ૪,૧૦૦ હતી ને તેમાં ૮,૩૦,૦૦૦ સભ્યો હતા. ઓસ્ટ્રેલિયા ને ન્યૂ ઝીલેન્ડ બંને મુદ્દકાળની બીડને પહોંચી વળવા સહકારી ઉદ્યોગનો આશરો લે છે. જર્મનીમાં હિટલરને પણ, પ્રજાને પૂરેપૂરું કામ આપવા માટે, અનેક ગૃહઉદ્યોગો દાખલ કરવા પડ્યા છે એમ કહેવાય છે.

ઉપસંહાર

આમ દુનિયાના આર્થિક વિચારોનો એક નાના ઉદ્યોગો ને ગ્રામ-પંચાયતો તરફ છે. હિંદમાં તો એ પદ્ધતિ પ્રાચીન કાળથી મેળબૂદ હતી જ. તેને ફરી સજીવન કરી તેમાં ચેતન રેડવાની જરૂર છે. આધુનિક પરિસ્થિતિ સાથે બંધબેસતા આવે એ જાતનાં ફેરફારો બેશક એમાં કરવા પડશે. હિંદે આર્થિક વ્યવસ્થાની એવી યોજના ધડવી જોઈએ જે એનાં સ્વભાવ અને સંસ્કૃતિને અનુકૂળ હોય. એવી યોજના બીજા દેશોને પણ અનુકરણ કરવા લાયક થઈ પડશે. ગ્રામપંચાયતો અને ગ્રામઉદ્યોગોના પાયા પર રચાયેલી ગાંધીજીની યોજના એ પ્રકારની છે. ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોના મૂળમાં રહેલા મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોના પૃથક્કરણ ને વિવરણમાં આ પુસ્તકનાં આટલાં બધાં પાનાં રોકવા માટે મારે ક્ષમા માગવાની જરૂર નથી. ગાંધીજીની યોજના નવા જ આદર્શો પર રચાયેલી છે, એટલે, કેવળ રૂપિયાના આંકડા ને કોષ્ટકો આપવા કરતાં એ આદર્શોનું વિવેચન થઈ વધારે મહત્વનું છે.

ખંડ ૨ ૬. આર્થિક યોજના

દ્વેય

હિંદ સાવ ગરીબ દેશ છે. આશરે ૬૦ લાકડા જેતી ને તેને સમતા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે. ગામડાંની પ્રજા ગરીબાઈમાં જ નહીં, અસાનમાં પણ ડૂબેલી છે. એટલે આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ હિંદના જનસમૂહની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો તેમજ તેના સંસ્કારોમાં શક્તિ કરવાનો, ને દસ વરસમાં તેને સંપત્તિ ને સંસ્કારની ઝાંઝામાં ઝાંઝી અમુક સ્થિતિએ પહોંચાડવાનો, છે. આ યોજના ગામડાંના કલ્યાણને મુખ્ય મહત્વ આપે છે, એટલે જેતી તેમજ ગ્રામઉદ્યોગોની વૈશાનિક પદ્ધતિસર ખિલવણી પર એમાં વધારેમાં વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. છતાં આર્થિક યોજનામાં રાષ્ટ્રીય જીવનનાં બીજાં અંગો તરફ દુર્લક્ષ કરવું પોસાય નહીં. એટલે પાયાના અથવા મૂળભૂત ઉદ્યોગોની સ્થાપના તરફ પણ પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવનના એકં પણ વિભાગને છોડી દેવામાં આવ્યો નથી. પણ, પાછલાં પ્રકરણોમાં સમજાવ્યું છે તેમ, જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં યોજનાના મૂળમાં રહેલો સિદ્ધાન્ત તો પ્રજાના આર્થિક, નૈતિક ને સાંસ્કારિક કલ્યાણનો સુરીલો ને એકરાગતાણો સંયોગ સાધવાનો છે.

ઝાંઝામાં ઝાંઝું કેટલું ?

જીવનની જે મૂળભૂત જરૂરિયાતો છે, એટલે કે જોના વિના જીવન નભતું નથી, તે માણસને મળે, ને તે ઉપરાંત ઝાંઝામાં ઝાંઝી કેટલીક સુખસગવડો મળે, ત્યારે એમ કહી શકાય કે તેને સમ્યક્તા ને સુખડતાથી રહી શકાય એવી આર્થિક તેમજ સાંસ્કારિક સાધનસામગ્રી મળી છે. આ ઝાંઝામાં ઝાંઝી જરૂરિયાતો ને સુખસગવડો તે આ :

(૧) સર્વ આવશ્યક તત્વોવાળો, ને આરોગ્યપ્રદ, એવો યુક્તાદાર. તેમાં પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ, ખનિજ તત્વો, તેમજ વિટામીન (જે અન્નને

માણુ છે) પૂરતા પ્રમાણમાં હોય.

(૨) જુદી જુદી ઋતુની હવા સામે રક્ષણ આપી શકે એવાં પૂરતાં કપડાં.

(૩) માણસદીઠ ૧૦૦ ચોરસ ફીટ લેખે રહેવાની જગા.

(૪) નિશાળે જવા લાઘક ઉંમરના દરેક છોકરા છોકરી માટે મફત ને ફરજિયાત પાવાની કેળવણી; તથા પુખ્ત ઉંમરના દરેક સ્ત્રીપુરુષ માટે વાંચવા લખવા જેટલું કામચલાઉ અક્ષરજ્ઞાન.

(૫) રોગોપચારની સવડ. દરેક માણસ કીકડીક સાધનસામગ્રીવાળા હવાખાના કે ઇસ્પતાલમાં જઈ તેનો લાભ સહેજે મેળવી શકે એવી જોગવાઈ. સ્ત્રીઓને માટે પ્રસૂતિગૃહોની પૂરતી સવડ.

(૬) સર્વ નાગરિકોને માટે ટપાલ, બેંક ને વીમાની સગવડ.

(૭) ખાસ કરીને ગામડાંમાં, ફીડિંગ્સ્ટો, લોકનૃત્યો, દેશી ઢાંચનાં નાટકો ને ભજનમંડળીઓ વગેરે મનોરંજનનાં સાધનોની જોગવાઈ.

આકાર

હિંદની વસ્તીના ધણા ભાગના આહારમાં આવશ્યક તત્ત્વો પૂરતાં, હોતાં નથી, ને કેલરીને* હિસાબે તે ખામીવાળો જ ગણાય. ડૉ. એફ્રેઈમ્સની ગણતરી પ્રમાણે પુખ્ત ઉંમરના માણસને માટેનો 'યુક્તાહાર' આ પ્રમાણે છે: (રોજના આઉંસ = અધોળ)

	યુક્તાહાર	સામાન્ય અયુક્તાહાર
અનાજ (ધઉં, ચોખા ૧૦.)	૧૫	૨૦
કઠેળ	૩	૧
શાકભાજી		
પાંદડાં વિનાની	૬	૨
લીલી, પાંદડાંવાળી	૪	૨
ચરબી—તેલ	૨	૫
ફળ	૨	—
દૂધ	૮	૧૨

* શરીરને ઊંચુતા આપનાર તત્ત્વનું અમુક માપ

પુખ્ત હિંમરના માણસ માટેનો જે યુક્તાદાર છે તેમાંથી આશરે ૨,૬૦૦ 'કેલરી' મળી રહે છે. આરોગ્ય ટકાવી રાખવા માટે એટલી કેલરી જરૂરની છે. ડૉ. એડ્રોઇડની ગણતરી પ્રમાણે, અત્યારે લોકો જે આહાર ખાય છે તે જેમાં જુદાં જુદાં આવશ્યક તત્ત્વો યોગ્ય પ્રમાણમાં નથી હોતાં પણ જોઈએ તે કરતાં ઓછાં રતાં હોય છે, તે આહારમાંથી માણસને માત્ર ૧,૮૦૦ કેલરી મળે છે આ અટકળ પણ કદાચ વધારે પડતી હોય. લોકોની માથાદીક સરેરાશ આવક બહુ જ ઓછી છે, ને સારો ને પૌષ્ટિક યુક્તાદાર ખાવા જેટલા પૈસા જ લોકો પાસે નથી હોતા. વળી અત્યારે રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય ઠીકઠીક ટકાવી રાખવા માટે ખોરાકનો જેટલો જથ્થો જોઈએ તેટલો જથ્થો પણ આપણા દેશમાં નથી. તેથી વ્યવસ્થિત યોજનાની ને ખેતીમાં સુધારા કરવાની જરૂર રહે છે. ખોરાકનો જથ્થો વધે એટલું બસ નથી. જુદા જુદા પાકની પોષણ આપવાની શક્તિ જોઈને તે પ્રમાણે પાકની યોજના કરવી પડશે. આજે એવા કેટલાક પાક લેવામાં આવે છે જે વેચીને કે નિકાસ કરીને ખેડૂત રોકડ નાણું મેળવે છે. એ 'ત્રયા બંધ' કરવી પડશે કે તેના પર અંકુશ મૂકવો. પડશે. દરેક પ્રદેશની ખાસ જરૂરિયાત જોઈ તે પ્રમાણે ખોરાકની યોજના ઉગાડવાની યોજના કરવી પડશે.

કંપડાં

૧૯૩૬-૩૭ માં હિંદમાં સુતરાઉ કાપડનો વાપર માથાદીક ૧૫૫ વાર હતો. ખીજા કેટલાક દેશોના ૧૯૨૯ ના આંકડા આ પ્રમાણે છે: સુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા ૬૪ વાર; જર્મની ૩૪ વાર; જપાન ૨૧.૪ વાર; ઇંગ્લિંડ ૧૯.૧ વાર. મહાસભાની યોજના સમિતિએ તેમજ સુશ્રેષ્ઠ યોજનાના કર્તાઓએ કહ્યું છે કે હિંદમાં માથાદીક વાપર ૩૦ વારનો ગણાવો જોઈએ. પણ હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં, ત્યાં ધનિક અને ગરીબની આવકમાં ઘણો જ ફરક હોય છે, ત્યાં આવી સરેરાશના આંકડા બમ પેદા કરનારા નીવડે છે. એટલે ખરું જોતાં તો એમ કહેવું જોઈએ કે ગામડી વસ્તીના ૯૦ ટકાને માથાદીક ૨૦ વાર કાપડ મળવું જોઈએ. વળી એટલું પણ ઉમેરવું જોઈએ કે એ ૨૦ વાર

કાપડ એક વરસ ચાલે એવા ખરનું હોવું જોઈએ. કાપડ છ મહિના ચાલે, તો માથાદીઠ ૨૦ ને બદલે ૪૦ વાર મળવું જોઈએ.

માથાદીઠ આવક

હિંદની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક વિષે આજ લગીમાં અનેક અટકળો થઈ છે. એ દિશામાં પહેલો પ્રયત્ન દાદાભાઈ નવરોજીએ કરેલો, ને તેમણે માથાદીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૦ની ગણેલી. સૌથી છેલ્લી ગણતરી એ. વી. કે. આર. વી. રાવે ૧૯૩૧-૩૨ ને માટે કરી છે; તેમના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધિ હિંદની માથાદીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૬૫ છે. પણ આ આંકડા પરિસ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપતા નથી. કેમકે એમાં તો એક તરફ લખપતિઓ ને કરોડપતિઓ ને બીજી તરફ કંગાલ કરોડો બનેલી આવકનો સમાવેશ થાય છે. નદીના કિનારાં પાસેનું તેમજ વહેણના મધ્યભાગનું જાંડાણ પામીને સરેરાશ કાઠી હોય, ને તેને આધારે કોઈ માણસ નદી બાજે ગવા માગે, એના જેવી એવકૂરી આ સરેરાશમાં પણ છે. ગણતરી એવી છે કે હિંદની વસ્તીમાંથી એક ટકા પાસે દેશની ૩૫ ટકા આવક જાય છે, ૩૨ ટકા લોકો પાસે ૩૩ ટકા જાય છે; ને આકીના ૬૭ ટકા લોકો પાસે રાષ્ટ્રીય આવકના માત્ર ૩૨ ટકા જાય છે. એટલે માથાદીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવકમાં વધારો થાય તોપણ, સંભવ છે કે એ વધારો ધનિક વર્ગની આવકમાં જ થાય, ને વસ્તીના મોટા ભાગને તો એમાંથી કંઈ જ મળવા ન પામે.

મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાહના ઉદ્યોગોની તપાસ કરવાને સરકાર તરફથી નિમાયેલી સમિતિનો જે રિપોર્ટ ૧૯૪૨ માં પ્રસિદ્ધ થયો, તેમાં અધ્યાપક કુમારપ્પા લખે છે “અમે ૬૦૬ ગામડાંની તપાસ કરી. બધે જ લોકોની આવક બહુ ઓછી છે. વણાટ જેવા કારીગરીના ધંધામાં પણ લોકોને કુટુંબદીઠ ૫૦ થી ૭૦ રૂપિયા કરતાં વધારે કમાણી થતી નથી. એનો અર્થ એ થયો કે માથાદીઠ વરસે આશરે ૧૨ રૂપિયા મળે છે. કોઈ ગ્રામવાસી વરસ આખું રોજનો સરેરાશ એક આનો કમાય તોપણ તે પોતાને મુખી ગણે છે....આ વાત ખરી છે કે કેમ

એ વિશે જે માણસને શંકા હોય તે કાર્મ પશુ ગામડામાં જઈને જાતે જોડાની પરિસ્થિતિ જોઈ શકે છે.” મધ્ય પ્રાન્ત હિંદનો પ્રમાણમાં ગરીબ પ્રાન્ત રહેલો એટલે આપણે એવો નિર્ણય બાંધી શકીએ કે હિંદની વસ્તીના ૯૦ ટકાની માથાદીક સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૮ હશે. આની સાથે બીજા દેશોની માથાદીક સરેરાશ વાર્ષિક આવકના, નીચે આપેલા, આંકડા સરખાવવા જોવા છે:

દેશ	વરસ	મોંઘાદીઠ આવક રૂ.
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૯૩૧	૧,૦૧૩
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા	૧૯૩૨	૧,૧૮૬
જર્મની	૧૯૨૫	૫૨૦
જપાન	૧૯૨૫	૧૭૬
સોવિયેટ રશિયા	૧૯૨૫	૧૩૩ . .

ઝોજામાં ઝોજી જરૂરી આવક

ડૉ. એફ્રોઇડની ગણતરી પ્રમાણે હિંદમાં, ‘યુક્તાદાર’નું, એટલે કે જેમાં પોષક તત્ત્વો પૂરતાં ને યોગ્ય પ્રમાણસર હોય એવા આદારનું, ખરચ માથાદીક દર મહિને આશરે રૂ. ૬ આવે. આ ગણતરી યાત્રુ લગાઈ પહેલાંનાં ભાવને આધારે કરેલી છે. ગામડાંમાં એ ખરચ મદિને આશરે રૂ. ૫, એટલે કે વરસે રૂ. ૬૦, થાય. ગામડાંમાં માથાદીક ૨૦ વાર કાપડનો ચાપર ગણીએ, તો — ૩ અને વારને હિસાબે — કપડાંનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૩-૧૨-૦ અથવા આશરે રૂ. ૪ ગણી શકાય. ધરની મરામત, દવા, ને બીજાં પરચૂરણ ખરચ માથાદીક વરસે આશરે રૂ. ૮ થાય. એટલે માથાદીક કુલ વાર્ષિક ખરચ ઝોજામાં ઝોજા રૂ. ૭૨ થાય. પણ આજે સરેરાશ વાર્ષિક આવક તો માથાદીક રૂ. ૧૮ જ છે.* એટલે હિંદની વસ્તીના ૯૦ ટકાની આવક ઝોજામાં ઝોજી યોગણી કરવી નોંધાશે. એ તો ગામડાંને બને એટલા સ્વામ્યો ને સ્વયંપૂર્ણ સદાકારી પટકો બનાવવાથી, ને એતી તથા પ્રામુખ્યતાનું કામ સાચીય પદ્ધતિએ ખીલવવાથી જ, બની શકે.

ગ્રામપંચાયતો

ગ્રામપંચાયતો વિશે હીકીક વિવેચન પાછળ આવી ગયું છે. આજની, મર્યાદિત સત્તાવાળી, લોકલ કે જિલ્લા ભોડો કરતાં આ પંચાયતો જુદી જ જાતની હશે. આંતરિક વહીવટમાં તે સ્વતંત્ર હશે; અને ઓછામાં ઓછી અન્ન, વસ્ત્ર, ને બાંધકામના સામાન જેવી જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોની બાબતમાં સ્વયંપૂર્ણ હશે. પણ દેશની રાજનીતિ એકસરખી રહે ને અમુક બાબતોમાં આખા દેશનું હિત સચવાય એટલા માટે આ પંચાયતોને તાલુકો, જિલ્લા, વિભાગ ને પ્રાંત જેડે સંબંધ રહેશે. પંચાયતો પુખ્ત વયના મતાધિકાર ને સીધી ચૂંટણીએને ધોરણે ચાલશે. પણ ગ્રામપંચાયતો સિવાયની ઉપરની બધી સમિતિઓ માટે આડકતરી ચૂંટણી થશે. આ યોજનાનો મૂળ ઘટક તે ગામડું રહેશે. આર્થિક નવરચનાનું કામ નીચેથી ઉપર જશે, ઉપરથી નીચે નહીં આવે.

પંચાયતોનાં કામ

ગ્રામપંચાયતોનાં મુખ્ય કામ આ પ્રમાણે રહેશે :

- (૧) ગામની વતી જમીન મહેસૂલની આકારણી ને વસૂલાત.
- (૨) સ્થાનિક પોલીસની મદદથી ગામડામાં શાન્તિ ને સુવ્યવસ્થાની સાચવણી.
- (૩) લવાઈ વડે તેમજ ધરમેજે પતાવટ કરીને સ્થાનિક કબિયાઓનો ન્યાય.
- (૪) પાયાની કેળવણી તથા પ્રૌદશિક્ષણની જોગવાઈ. એ નિશાળોનો વહીવટ પંચાયત કરે.
- (૫) દવાખાનાં, ગામડી ઢળનાં ધરિપતાલ, અને પ્રસૂતિગૃહોની સ્થાપના દ્વારા ડાકટરી મદદની જોગવાઈ.
- (૬) મકાનો, રસ્તા, તળાવ, ફુવા ને બીજા જાહેર સ્થળોની સફાઈ અને સાચવણી.
- (૭) સહકારી પ્રયાસ વડે ગામડાની ખેતીમાં સુધારો.
- (૮) ગામડાના વેપારઉદ્યોગનું નિયમન; અને તે માટે, પંચાયતની દેખરેખ નીચે, ધીરધાર કેરનારી તેમજ ધીરધાર ન કરનારી સહકારી મંડળીઓની સ્થાપના.

(૯) કાચા માલની તથા વાપરવા માટેના તૈયાર માલની સહકારી ધોરણે ખરીદી કરવાની ગોઠવણ; અને ખેતીની નીપજ તથા ગામડાના હાથઉદ્યોગોની બનાવટોનું સહકારી ધોરણે વેચાણ.

હિંદમાં સહકારી મંડળીઓની પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યાન પરિણામ આવ્યું નથી તેનું કારણ એ છે કે એ દિલચાસ ગ્રામવાસીઓને માથે ઉપરથી દોષી બેસાડેલી હતી; તેનાં મૂળ હિંદની ભૂમિમાં ઊતરેલાં નહોતાં. જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં પંચાયતોને અંગે જે કાવદા ચલા છે તેનાં પણ સન્તોષકારક પરિણામ આવ્યાં નથી, કેમકે તેમાં પંચાયતોનું કાર્યક્ષેત્ર ને તેની સત્તા અને બહુ મર્યાદિત રખાયેલાં છે. ગ્રામપંચાયતની જૂની પદ્ધતિ સજીવન કરવાનું કામ ધીરેધીરે જ ચાલશે. આજના નાતજાતના ભેદ અને વ્યક્તિગત સ્વાર્થવૃત્તિમાં ચલેલો વધારો એ કામમાં આડે આવશે. છતાં એના પુનરુદ્ધારમાં જ હિંદી પ્રજાને માટે આશા ને આબાદી રહેલી છે.

૭. ખેતી

ખેતી એ હિંદની પ્રજાનો મુખ્ય ધંધો રહ્યો, એટલે દેશની આર્થિક નવરચનાની કોઈ પણ યોજનામાં એને અગ્રસ્થાન અપાવું જોઈએ. વળી ખેતી અને ઉદ્યોગ વચ્ચે વિરોધ નથી; બે એકબીજાનાં પૂરક છે. કેટલાક મૂલમૂલ ઉદ્યોગો જે મોટા પાયા પર જ ચાલી શકે એમ છે તેને બાદ કરતાં, આર્થિક ચોળાનું ક્ષેપ ખેતી ને ઉદ્યોગ બેને એકસાથે જોડા-જોડ ચલાવી તેનું અનુસંધાન સાધવાનું હોતું જોઈએ. એટલે ખેતરોની સાથેસાથે કારખાનાં ને ગૃહઉદ્યોગોનાં મથકો દોષ. આ જાતના અનુસંધાનથી પ્રજાના સારીરિક આરોગ્યમાં શક્તિ થશે; એટલું જ નહીં પણ દેશની આર્થિક નવરચનામાં ખેતી ને ઉદ્યોગ વચ્ચે સમનાયકપણું જળવણી ને પ્રજાનું દિલ પણ સાન્નિધ્ય.

હિંદમાં ખેતીની ખિલવણી કરતાં નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

(૧) આખી પ્રજાને પૂરતો ને પૌષ્ટિક ખોરાક પૂરો પાડવો, એ મુખ્ય ધ્યેય હોયું જોઈએ. (૨) દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આભોહવા ને જમીન જુદી જુદી જાતની હોય, એટલે પાકની યોજના પણ જુદી જુદી થાય. (૩) ખોરાકની ચીજોના પાક ને ઉદ્યોગો માટેનો કાચો માત્ર, એની બાબતમાં દેશને બને તેટલે અંશે સ્વયંપૂર્ણ બનાવવો જોઈએ. દેશમાં વપરાતાં વધે તે જ ચીજો પરદેશ નિકાસ કરવી જોઈએ. (૪) એ બે બાબતમાં દેશના જુદા જુદા ભાગોને પણ સ્વયંપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમ થાય તો માત્ર લઈ જવા લાવવાના વાહન-વહેવાર પર અધટિત તાણ ન પડે. (૫) આજે વેપારી દૃષ્ટિએ ખેતી કરવાની જે પ્રથા ચાલે છે તેમાં સ્થાનિક જરૂરિયાતો તરફ નહીં પણ દૂરદૂરનાં બજારો તરફ લક્ષ રખાય છે. એ પ્રથા ધીરેધીરે નીકળી જવી જોઈએ. (૬) રાજ્ય તરફથી ખેતીનાં હજુ વધારે પ્રયોગકેન્દ્રો—જે નમૂનેદાર કૃષિકેન્દ્રો પણ હોય—કાઢીને રાજ્યે ‘સંશોધનનું’ કામ હાથમાં લેવું જોઈએ.

ખોરાકની તાંગી

ડો. રાધાકૃમય મુખરજીએ કરેલી ગણતરી પ્રમાણે, હિંદમાં ખાણ પદાર્થો જોઈએ તેટલા પૂરતા પેદા થતા નથી. ૧૯૩૫ માં હિંદમાં ૪ અબજ ૧૧ કરોડ કેલરીની તૂટ હતી. બંગાળનો હમણાંનો દુકાળ માણસે પેદા કરેલો હતો એ સાચું. છતાં તે પરથી એટલું તો દેખાઈ જ આવ્યું કે દેશમાં અનાજના પાક વધારવાની તાકીદની જરૂર છે. હિંદમાં પેદા થતા પાકનું પ્રમાણ પણ બીજા દેશોને મુકાબલે ધણ ઓછું છે. જુઓ નીચેનો કોઠો (એકરદીક રતલ)

દેશ	ઘઉં	ચોલા	શેરડી	કપાસ
ઇન્ડિયા	૧,૯૧૮	૨,૯૯૮	૭૦,૩૦૨	૫૩૫

જપાન	૧,૭૧૩	૩,૪૪૪	૪૭,૫૩૪	૧૯૬
યુ.સ્ટે. અમેરિકા	૮૧૨	૨,૧૮૫	૪૩,૨૭૦	૨૬૮
ચીન	૯૮૯	૨,૪૩૩	-	૨૦૪
હિંદ	૬૬૦	૧,૨૪૦	૩૪,૯૪૪	૮૯

પટવારી પદ્ધતિ અને જમીન મહેસૂલ

હિંદમાં જુદા જુદા પાકની નીપજનું પ્રમાણ વધારવું હોય તો થોડાક ધરમૂળના સુધારા ને ફેરફારો બહુ જરૂરના છે, પહેલાં સુધારો એ છે કે જમીન પર રાષ્ટ્રની માલિકી સ્થાપવી, ને જમીન મહેસૂલને અંગે કંઈક ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરવી. જમીનદારી પ્રથા આજના જમાનામાં ન ચાલી શકે. રાયતવારી પ્રથા દાખલ કરવામાં સરકારનો હેતુ એ હતો કે જુદા જુદા ખેડૂનો સાથે સીધા કરારમાં જતારીને વધારેમાં વધારે જમીન મહેસૂલ મેળવવું. એટલે પટવારી કે મદાલવારી પદ્ધતિ દાખલ થાય એ ઇચ્છવાએગ છે. તેમાં ગામના મહેસૂલની કુલ રકમ રાજ્યને લેવાની જવાબદારી આખા ગામને માથે રહે છે. જુદા જુદા ખેડૂતોએ લેવાની આકારની રકમ પણ ગામ કરાવે, આજની જેમ સરકારી અમલદારો ન કરાવે. હિંદમાં પ્રાચીન ગ્રામપંચાયતો વડી જવામાં સીકું કારણ તો રાયતવારી પદ્ધતિ હતી. ઉપર જણાવેલી પટવારી પદ્ધતિ ફરી દાખલ થાય, તો હિંદનાં ગામડાંમાં સામુદાયિક જીવન ફરી પાહું જાગૃત થાય. ગ્રામપંચાયતો ગામડાની જમીનો જુદા જુદા ખેડૂતોને સાથે આપશે; ને લાંબી મુદતના ખેડૂતો જ્યાં સુધી સાંઘ આપ્યાં કરશે ત્યાં સુધી તેમના ગણાતપદા ચાલુ રહેશે. સાંઘની બાકી માટે ખેડૂતને જમીન પરથી કાઢી મૂકવામાં નહીં આવે, પણ ખાનગી દેવાની જેટલે જ તેની વસૂલાત કરવામાં આવશે. પ્રાચીન ભારતમાં જનતું તેમ સાંઘ જેટલે રોકડ નાણું નહીં પણ અનાજનો — બધું નહીં તો અમુક અંશે પણ — અમુક નિશ્ચિત હિસ્સો — કહો કે કુલ નીપજનો છટો કે આડો ભાગ — લેવાશે. એથી ખેડૂતોને યનારી અનેક પ્રકારની સમસ્યા દેખાતી છે.

રાષ્ટ્રીય માલિકીની જરૂર

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પટવારી અથવા મહાલવારી પદ્ધતિ દાખલ કરવાની સાથે જમીનદાર, તાલુકદાર, માલગુજાર વગેરે ખાઈ ખેલા વગેરે નાબૂદ કરવા પડશે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જમીન પર રાષ્ટ્રની માલિકી સ્થાપવી પડશે; અને ખેડૂતો ને રાજ્ય વચ્ચે વચલો દલાલ કોઈ નહીં રહે. જે લોકો ખરેખર ખેતીનું કામ કરતા હશે તેમને રાજ્ય તરફથી જમીન સાથે અપાશે. એવા ગણેતપટા પેઢીઉતાર ચાલશે. સાથે ખેડૂતને ખેડૂત તે એવા માણસને નહીં આપી શકે જે જાતે ખેડવા તૈયાર ન હોય. જમીનથી દૂર બેઠે બેઠે આવક ખાનારા જમીનદારોનો વર્ગ નીકળી જશે. બેશક અત્યારના માલિકીહકો ધીરેધીરે રદ કરતાં અમુક સન્ધિકાળ તો જશે જ. માલિકોના માલિકીહક તપાસ્યા પછી તેમને કદાચ કંઈક વાજખી વળતર પણ આપવામાં આવે. ઘણી જમીનો ખામીભરેલા કાયદાને ક્ષીધે કે ભયંકર વ્યાજવટાને ક્ષીધે જમીનદારોના હાથમાં જઈ પડી છે. એવી જમીનોના અત્યારના માલિકોને કશું વળતર મેળવવાનો હક નથી. આ ઉપરાંત, ભારે વારસાકર કે મરણકર નાખીને પણ જમીન ધીરેધીરે રાષ્ટ્રીય માલિકીની બનાવી શકાય. જમીન વારસામાં મેળવનાર પાસેથી જમીનની કિંમતના ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો કર લેવો જોઈએ. એ રીતે બેએક પેઢીમાં જમીન પરની ખાનગી માલિકી નાબૂદ થઈ જશે.

જમીનના નાના ટુકડા

હિંદમાં ખેતીની પેદાશનું પ્રમાણ વધારવામાં મોટામાં મોટી મુસીબત એ નડે છે કે બાપની મિલકત દીકરાઓમાં સરખે ભાંગે વહેંચવાનો કાયદો હોવાથી જમીન ઘણી વહેંચાઈ જાય છે ને તેના બહુ નાના ટુકડા પડી જાય છે. એમ થવાના ગેરલાભ દેખીતા છે. હિંદના તમામ ભાગમાં આજે સરેરાશ ખેતર ૩ એકરથી મોટું નથી. ખેડૂત દીક કેટલા એકર જમીન છે એ વિષે ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં આ પ્રમાણે આંકડા આપ્યા છે: મુ'બઈ ૧૨.૨; પંજાબ ૯.૨; મધ્ય પ્રાન્ત

૧. આ વિષયના ગાંધીજીના વિચારો મઠિ નુઓ 'ગાંધીજી સાથે અઠવાળિયું' (૨૫ શીશર), પૃ. ૮૨-૩.

અને વરાડ ૮.૫; મદ્રાસ ૪.૯; બંગાળ ૩.૧; બિહાર અને ઓરીસા ૩.૧; આસામ ૩; યુક્ત પ્રાન્ત ૨.૫.

ખીજ દેશોમાં ખેતરના સરેરાશ કદ વિષેના આંકડા જાણવા જેવા છે: (આંકડા એકરમાં છે) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા ૧૪૫૪ ૪૦; જર્મની ૩૦૫૩ ૨૧.૫; ઇંગ્લેન્ડ ૨૦.^૧

જમીનના નાના ટુકડા પડી જવાનાં માર્ગ પરિણામો ઘટાડવાને નીચેના ઉપાયો સૂચવવામાં આવે છે :

(ક) સહકારી મંડળોએ મારફતે, ઔચિત્ક ધોરણે ખેતરોનું સાંધણું. પંજબ, મધ્ય પ્રાન્ત અને વરાડ, તથા વડોદરામાં આવું બન્યું છે.

(ખ) નાનાં નાનાં અનેક ખેતરો વચ્ચેથી હદના પથરા કાઢીને પાસેપાસેનાં ખેતરોનું સહકારી ધોરણે સંયુક્ત ખેડણું. સોવિયેટ રશિયામાં જે વિશાળ સામુદાયિક 'કાર્મ' છે તે આનાથી સાવ જુદી જ વસ્તુ છે. સહકારી ખેડણુંમાં ખાનગી માલિકી ને સંયુક્ત ખેડણું બંનેના લાભ મળે છે.

(ગ) અત્યારની વારસાપદ્ધતિમાં ફેરફાર. દાખલા તરીકે, અમુક હદથી વધારે જમીનના લાગલા પાડવાની છૂટ જ ન હોવી જોઈએ. એ નીચામાં નીચી હદ ૨૦ એકર હોય; ને વીસ એકરના માલિકને બે દીકરા હોય, તો એક લાઈએ ખીજ લાઈનો લાગ ખરીદી લેવો પડે. જમીનના દસ દસ એકરના બે ટુકડા ન પાડી શકાય.

(ઘ) જે ખેતરમાંથી અત્યારે કમાણી ન થતી હોય તેનું સાંધવા' જણાત માફ થવાં જોઈએ.

ગામડાંનું દેણું

આપણે ખાસ ધ્યાન આપવા જેવો બીજો પ્રશ્ન તે ગામડાંના રેવાના અસહ્ય બોજનો છે. ગામડાંના શાહુકારે હિંદની ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે ખરો, છતાં તેનો અપાર ભોલ ને તેની વ્યાજખોરી એ તો સખતમાં સખત નિન્દાને જ પાત્ર

છે. સરકારે નીમેક્ષી સેન્ટ્રલ બેંકિંગ ઈન્કવાયરી કમિટીએ કરેલી અટકળ અનુસાર બ્રિટિશ હિંદના પ્રાન્તોમાં ૧૯૨૯ માં ખેડૂતો માથેનું દેવું લગભગ ૯ અબજ રૂપિયાનું હતું. ૧૯૩૭ માં રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના ખેતી કરજ ખાતાએ ગામડી દેવું લગભગ રૂ. ૧૮ અબજનું ગણ્યું. આમણના શાહુકારની વ્યાજખોરી ઉપરાંત, અતિશય નાનાં ખેતરોની હસ્તી, ખેતીની પૂર્તિ કરનારા ગૃહઉદ્યોગોની પડતી, જમીન મહેસૂલ અંગેની સરકારની નીતિ, અને પાકનું ઓછું પ્રમાણ, એ વસ્તુઓ પણ આ દેવાદારીમાં કારણભૂત છે. આમ આ દેવું ફેડાય એ તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે. તો જ હિંદને ખેડૂત વ્યાજની દુર્દશાને ધોર દારિદ્ર્યમાંથી ઊંચો આવી શકે. જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ખેડૂતને રાહત આપનારા કાયદા કરીને, તથા દેવાની પતાવટ કરનારી સમિતિઓ સ્થાપીને, આ દિશામાં પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. પણ એથી આ ગંભીર પ્રશ્ન પર બહુ જ ઓછી અસર પડવા પામી છે. એથી વધારે કડક ને વિશાળ યોજના કરવાની જરૂર છે. એને માટે નીચે થોડીક સૂચનાઓ આપેલી છે:

(ક) દેવાનાં બધા હિસાબ ખાસ નીમેક્ષાં પંચ દ્વારા કાળજીપૂર્વક તપાસાય. બનાવટી ને અન્યાયી દેવાં વિનાસકોએ રદ કરવાં જોઈએ. બીજાં દેવાંમાં પણ કડકાઈથી તપાસ કરીને દેવાની ચોકસ રકમ ઠરાવાય.

(ખ) દસ વરસ ઉપરના જે દેવા પર વ્યાજ નિયમિત રીતે અપાયું હોય તે ભરપાઈ થઈ ગયું ગણાવું જોઈએ.

(ગ) સરકારે ખેડૂતોને કરજ ફેડવામાં મદદ કરવી જોઈએ. તે માટે સરકાર લેખિયાત શાહુકારોને વીસ વરસના સરકારી બોડ આપે, અને તપાસને અન્તે નક્કી થયેલી દેવાની રકમ ૨૦ વાર્ષિક હકતે ભરવાનું ખેડૂતને કહે.

(ઘ) ગ્રામપંચાયતો, ધીરધાર કરનારી સહકારી મંડળીઓ, યા લેડ મોર્ટગેજ નેકા દ્વારા ખેડૂતોને સસ્તે વ્યાજને દરે લાંબી મુદતને માટે પૈસા ધીરવામાં આવે. એ નવાં કરજને માટે વ્યાજનો દર ૬ ટકાથી વધારે ન હોય.

(ઙ) ખાનગી ધીરધારની મનાઈ થવી જોઈએ. માત્ર ગ્રામપંચાયતો,

સહકારી મંડળીઓ, કે લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંકોને જ ધીરધારતું કામ કરવાની છૂટ હોય.

(ચ) દેવાના બદલામાં જમીન લખી આપવાના રિવાજ પર ચોક્કસ અંકુશો મુકાય.

અત્યારની મોંઘવારી ને પાકના વધેલા લાવને લીધે ખેડૂતોને કંઈક રાહત મળી છે, ને ઘણી જગાએ તેઓ જૂનાં કરજ અમુક અંશે ફેરી શક્યા છે. પણ એ સ્થિતિ કામચલાઉ છે, ને આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાંબી મુદતની દૃષ્ટિએ લાવવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે. સાચી વાત એ છે કે ખેડૂતની દેવાદારીના આ પ્રશ્નને હિંદની ગરીબાઈના વિસાળ પ્રશ્ન જોડે બહુ જ નિકટનો સંબંધ છે. તેથી એ દેવાદારી સામે સારામાં સારો વીમો તો એ છે કે ખેતીમાં સુધારા કરવા, ને તેની જોડે ચાલે એવા ગૌણ ગ્રામઉદ્યોગોને ફેરી સજીવન કરવા.

પડતર જમીનનો ઉપયોગ અને જમીનનું ધોવાણ

ખેતીનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખીજ પણ એક વસ્તુ કરવી જરૂરની છે. જે જમીન ખેડી શકાય એવી છે પણ આજે પડતર પડી છે તેમાં ખેડાણ કરવું જોઈએ. આવી જમીન ૧૭ કરોડ એકર છે એવી અટકળ છે. પૂરતી મૂડીનો અભાવ, રોગી આબોહવા, પૂરતા ને સસ્તા પાહનવહેવારનો અભાવ ને નહેરો વગેરેની પૂરતી સવડનો અભાવ વગેરે ટેકલીક મુશ્કેલીઓ આ કામમાં આડે આવે છે. એટલે એ કામ વ્યક્તિગત ખેડૂતોનું નથી. સરકારે જ તે કામમાં લેવું જોઈએ, ને યોગ્યતાના ખર્ચ માટે જે પૈસા જોઈએ તે રોકવા જોઈએ. આ ઉપરાંત, જે જમીન દરવરસે ધોવાઈ જાય છે તેના તરફ પણ ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે. એને માટે જંગલો ન ઉગાડાય ને જમીનમાં બાંધ ન બંધાય, તો કરોડો એકર જમીન ધોવાઈ જશે ને ખેતીના ઉપયોગમાંથી કાપમની જતી રહેશે.

પીતની જમીન

આ ઉપરાંત, જે જમીન અત્યારે ખેડાય છે તેમાં પણ એકર ૬૯ પાક વધારે ઊતરે ને રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિયે ખેડાણ થાય એ જરૂર

છે. તેને માટે પીતની જમીનનો વિસ્તાર વધારવો જોઈએ. ૧૯૩૩-૪૦ માં કુલ ૨૪ કરોડ ૪૦ લાખ એકર જમીનમાં ખેતી થયેલી, તેમાંથી ફક્ત ૫ કરોડ ૪૯ લાખ એકર જમીનને જ વરસાદ ઉપરાંત પીતની સવડ અપાર્થ હતી — ૨ કરોડ ૯૦ લાખ એકરને નહેરો વડે, ૫૦ લાખ ૯૦ લગ્ગર એકરને તળાવોમાંથી, ૧ કરોડ ૩૫ લાખ એકરને દૂધા વડે, ને ૬૫ લાખ એકરને ખીજી રીતે પાણી પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું. આનો અર્થ એ છે કે જે જમીન ખેડાય છે તેમાંથી ફક્ત આશરે ૨૩ ટકાને જ પીતના પાણીનો લાભ મળે છે; ને બાકીની જમીનને વરસાદ પર જ આધાર રાખવો પડે છે. તેથી દેશમાં સસ્તે દરે પીતનું પાણી પૂરું પાડવાની સવડ કરવાની સરકારની ફરજ છે.

ખેતીની નીપજમાં વધારો

(ક) ખાતરનો પ્રેશન—આપણા દેશમાં ખેતીની નીપજ ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે, એ નીચેના આંકડા પરથી દેખાઈ આવશે:

અંગા				ધઉં		
અંગાળ મિલાર મધ્યપ્રાંત				મુજબ	અંગાળ	મધ્યપ્રાંત
૧૯૩૧-૩૨	૯૧૧	૯૧૨	૭૧૮	૪૩૦	૫૨૫	૪૨૯
૧૯૪૦-૪૧	૬૫૨	૫૧૯	૪૧૯	૩૮૫	૪૫૧	૩૯૭
ઘટાડો	૩૦૯	૩૯૩	૨૯૯	૪૫	૭૪	૩૨

જમીનની ફળદ્રુપતા ટકાવી રાખવી ને વધારવી એ બહુ જ જરૂરનું છે. દુર્ભાગ્યે આપણાં ગામડાંમાં ધણું કીમતી ખાતર કાં તો છાણાંરૂપે બાળા નખાય છે, અથવા ભેગું કરવામાં નથી આવતું તેને લીધે એજે જાય છે. તે રોકવા માટે લોકોને ખીજી કાંઈ જાતનું બળતણ પૂરું પાડવું જોઈએ. ગામડાં પાસેની પડતર જમીનોમાં બળતણમાં કામ આવે એવાં ઝાડ વાવવાં જોઈએ. નદીનાળાંને કાંઠે ઝાડ વાવ્યાં હોય તો જરૂરી બળતણ મળી રહે, તેની સાથે જમીનનું ધોવાણ પણ થતું અટકે. દોરતું મૂતર સામાન્ય રીતે નકામું જવા દેવામાં આવે છે; અને

મનુષ્યનાં મળમૂતનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવા સામે હજુ લોકોને થોડો અણગમો છે. ગામડાંમાં જો ખાડામજૂની પ્રથા દાખલ કરવામાં આવે, તો ખેડૂતો જમીનની ફળદ્રુપતા ધણે અંશે વધારી શકે. મરેલાં જનવરોનાં હાડકાં ખાતર તરીકે બહુ કીમતી છે. તેનો ઉપયોગ પણ વધારવો જોઈએ. વળી સરકારે રાસાયણિક ખાતરો પણ બનાવવાં જોઈએ, ને તે ઉદ્યોગ પોતાના હાથમાં રાખવો જોઈએ. પણ રાસાયણિક ખાતરો મોટા પ્રમાણમાં દાખલ કરતા પહેલાં, દોરનું છાણ, મનુષ્યનાં મળમૂત, ને હાડકાંમાંથી ખાતર બનાવવાની જે કંઈ શક્યતા હોય તેનો પૂરો લાભ લેવો જોઈએ.

(ખ) દોરની ઝોલાદમાં સુધારો વિ. યન્ત્રોનો વાપર — આપણા લગભગ બધા અર્થશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે કે આપણા દેશની ખેતીમાં યન્ત્રોનો વાપર દાખલ કરવો જોઈએ. આ જે વસ્તુની ટુલના કરી જોતાં એમ દેખાય છે કે ટ્રેક્ટર વગેરે યન્ત્રો ચાલતાં હોય ત્યારે તેનું ખરચ વધારે હોય છે, પણ તે જ્યારે નવરાં પાંચાં હોય ત્યારે તેનું ખરચ નહીં જેનું હોય છે; જ્યારે ખેતીમાં વપરાતાં જનવરો કામમાં હોય કે નવરાં હોય તોયે તેમના નભાવનું ખરચ લગભગ સરખું રહે છે ખરું, પણ એ ખરચ સતત ચાતુ રહે છે — એટલે કે જનવરો કામ કરતાં હોય કે ન હોય તોયે તેમને ધોરક આપવો પડે છે ને તેમની માવજત કરવી પડે છે. ગ્રામજીવનને વિશે યુરોપમાં થયેલી એક પરિવર્તના હેવાલમાં કહ્યું છે : “તેથી જ્યારે ટૂંકા વખતમાં ધણું કામ કરવાનું હોય ત્યારે ટ્રેક્ટરોનો ઉપયોગ વધારેમાં વધારે લાભદાયક નીવડે છે, ખીજી બાજુ, જ્યારે કામ આખું વરસ એકસરખું ચાલ્યાં કરવાનું હોય ત્યારે, જનવરોનો ઉપયોગ વધારે લાભદાયક નીવડે છે.” હિંદમાં, જ્યાં ખેતરો પણ બહુ નાનાં નાનાં છે, ત્યાં યન્ત્રોનો વાપર લાભદાયક નથી. એશક ખેતીમાં વપરાતાં ઝોળરોમાં સુધારો થવાની બહુ જ જરૂર છે—સડકારી ધોળાં ખેતી કરવાનો રિવાજ દાખલ થાય ત્યારે તો વિશેષે કરીને.^૧

૧. ખેતીમાં યન્ત્રોનો વાપર દાખલ થવાથી નીપજનારાં બીજાં પરિણામની થયાં માટે જુઓ ‘સો ટકા સ્વદેશીમાં’ ‘યન્ત્રવાદને પરિણામે’ (ચંદ્રશંકર શુક્લ) એ લેખા પૃ. ૩૨૩.

(ગ) ગૌરક્ષા—હિંદમાં દ્રેફ્ટરોનો ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં ધ્રુજવા લેગ નથી; એટલે આપણા પશુધનમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સુધારો કરવો જોઈએ. આ દષ્ટિએ ગાયને રાજ્ય તરફથી પૂરેપૂરું રક્ષણ મળવું જોઈએ. ગાય ખેડૂતને ખેતી, કાસ અને ગાડાં માટે બળદ પૂરા પાડે છે; પાકના સુધારા માટે ખાતર પૂરું પાડે છે; અને શારીરિક પોષણને માટે પૌષ્ટિક ને નીરોગી દૂધ આપે છે.

હિંદમાં લેંસ રાખવાનું આર્થિક દષ્ટિએ પોસાય એમ નથી, તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે: (૧) લેંસનો પાડો ખેતીના કામ માટે લગભગ નકામો છે; (૨) ગાય કરતાં લેંસને રોગ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે; (૩) લેંસની માવજત વધારે કરવી પડે છે; અને ચરાની મોટી જગા ને પુષ્કળ પાણી હોય ત્યારે જ તે સુખી રહે છે. આ વસ્તુઓ નાના ખેડૂતના ગળ બહારની છે,

હિંદમાં ગાયની સુધારણા ને રક્ષા માટે નીરોગી ખૂંટ ઉછેરવા, દુધાલયો કાઢવાં ને ચરાની જગા તથા દોરને કામ આવે એવા ખોરાકના પાક કરવા, એ વસ્તુઓને આર્થિક યોજનામાં મહત્વનું સ્થાન મળવું જોઈએ.

(ધ) સુધરેલાં ઓળર—સુધરેલાં ને કાર્યક્ષમ ઓળરોની જરૂર નેટલી ગણાવીએ તેટલી ઓછી. અત્યારે ખેડૂત જરીપુરાણી ઢબનાં હળ ને પંજેટી વાપરે છે. તે બદલીને સારાં આપવાં જોઈએ.

(ડ) સારું બિયારું—ખેતીના પાક સુધારવા હોય તો બિયારું સારું આપવું જ જોઈએ.

(ચ) ખેતીનો વીમો—મુરોપના અનેક દેશોમાં બને છે તેમ, હિંદના ખેડૂતને સરકારે દુકાળ, રેલ, સુકવણાં, હિમ, જ્વાલ, અને દોરના રોગો સામે વીમો ઉતરાવી આપવો જોઈએ. ખેડૂતને પોતાના ફાળા અનાજના રૂપમાં આપવાની છૂટ હોવી જોઈએ. ખેતીનો વીમો ઉતરાવી આપવાની જવાબદારી પ્રાન્તિક સરકારોને માથે હોવી જોઈએ.

(છ) સહકાર—આ બધા ઉપરાંત હિંદની ખેતીના યોગ્ય વિકાસની આશા સહકારી પ્રયાસ ઉપર જ રહે છે. તેની જરૂર વિશે વીગતવાર વિવેચન પાછળ આવી ગયું છે.

૮. ખેતીને લગતા ઉદ્યોગ

પશુપાલન

પશુધનની બાબતમાં હિંદ જગતનો સૌથી 'અધિક' સમૃદ્ધિમાન દેશ છે. ૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રકમાં આપેલા આંકડા પ્રમાણે હિંદમાં (અલ્લદેશ અને દેશી રાજ્યો સહિત) પશુઓની કુલ સંખ્યા ૩૬ કરોડની છે. તેમાં ગાયબળદ ને ભેંસપાડા અનુક્રમે ૧૬ કરોડ ૮૦ લાખ અને ૪ કરોડ ૭૦ લાખ છે. પણ એ દોરની ઓલાદ બહુ હલકી છે ને તેથી તેઓ દૂધ બહુ જ ઓછું આપે છે. હિંદમાં દોરની જાત હલકી હોવાનાં કેટલાંક કારણ આ પ્રમાણે છે :

(ક) ધાસદાણાની તંગી. અનાજ તથા ધાસના પાક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વારાફરતી ઉગાડવા એ ઇચ્છવાન્નજ છે. ગામડાંમાં ગાયરો પણ ફરી પાછાં ચાલુ કરવાં ને ખીલવવાં બેઠાં.

(ખ) અશાસ્ત્રીય ઉછેર, અને તાંદુરસ્ત ખૂંટનો અભાવ.

(ગ) પશુધન દ્વારા નીપજની વસ્તુઓને અંગે આવે એવા આડ-ધંધાનો અભાવ — દા. ત. દુધાલય, ચામડાંકેળવવાનું ને કેળવાયેલાં ચામડાંની જાતજાતની ચીજો બનાવવાનું કામ, હાડકાંમાંથી અનેક ચીજો બનાવવાનું કામ, વગેરે. આ ઉદ્યોગો ખીલવવામાં આવે તો દોરનો ઉપયોગ વધારે લાભદાયક નીવડે, તેમને વધારે સારો ખોરાક અપાય, અને તેમની માવજત પણ વધારે સારી કરવામાં આવે.

દુધાલય

દુધાળાં દોર રાખી તેનું દૂધ વેચવાનો ધંધો કરવાથી હિંદનાં ગામડાંની વસ્તીની આર્થિક સ્થિતિ મુધરશે, એટલું જ નહીં પણ ચોખ્ખું દૂધ પૂરતા પ્રમાણમાં લોકોને પૂરું પાડવાનો પ્રયત્ન પણ બેઠકશે. આખી દુનિયામાં, દૂધના જ્યાની દષ્ટિએ, પહેલો નંબર અમેરિકાનાં મુનાહટિડ સ્ટેટ્સનો ને બીજો હિંદનો આવે છે. હિંદમાં પ્રોટેક્ટન કરતાં ૪ ગણું, ડેનમાર્ક કરતાં ૫ ગણું, ને ઓસ્ટ્રેલિયા કરતાં ૬ ગણું, દૂધ પેદા થાય છે. આટલું બધું દૂધ પેદા થવા છતાં આપણે ત્યાં દૂધનો માયાતીક ઉપયોગ

ગ્રામમાં ગ્રામી છે. જુદા જુદા દેશોમાં દૂધનો માથાદીઠ વાપર આ પ્રમાણે છે (આંકડા અધોગમાં છે) : ન્યૂઝીલેન્ડ ૫૬, ઓસ્ટ્રેલિયા ૪૫, ડેનમાર્ક ૪૦, શ્રેટલેન્ડ ૩૯, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા ૩૫, હિંદ ૭. ડો, રાષ્ટ્ર નામના અગ્રેજ નિધણાતે કરેલી ગણતરી પ્રમાણે, હિંદમાં દૂધનું ઉત્પાદન વધારીને થોડાં વરસમાં આજના કરતાં બમણું કરવું જ જોઈએ. તેથી હિંદનાં ગામડાં ને કસબામાં સહકારી ધોરણે દુગ્ધાલયો કાઢવાં જોઈએ. અખિલ ભારત ગેસેવા સંઘે, ગાંધીજીની દોરવણી તળે રહીને, હિંદમાં દુગ્ધાલયનો ઉદ્યોગ સજીવન કરવા ને ફેલાવવાનું, મુશ્કેલ છતાં મહત્વનું, કામ ઉપાડ્યું છે. એ સંઘે કરેલી ગણતરી પ્રમાણે, આર્થિક દૃષ્ટિએ પોસાય એવા આદર્શ દુગ્ધાલયમાં ૫૦ ગાયો હોવી જોઈએ. એક ગામડાના ખેડૂતો પોતપોતાની ગાયો ભેગી કરીને સહકારી દુગ્ધાલય ચલાવી શકે. એને માટે માત્રએક સાદી છાપરી બનાવવી પડે ને સારો ખૂંટ ખરીદવો પડે. વ્યવસ્થાનું કામ વિનાવેતને વારાફરતી થઈ શકે. દુગ્ધાલયમાં દૂધ ઉપરાંત ઘી, માખણ ને મલામ પણ્ય પેદા કરી શકાય. ઘી તથા દૂધમાંથી બનેલી ચીજોમાં ચતા મિશ્રણ વિશે રાષ્ટ્રીય સરકારે સારી પેઠે તકેદારી રાખવી જોઈએ.

દૂધની દૃષ્ટિએ ભેંસ કરતાં ગાયને વધારે પસંદ કરવા માટે નીચેનાં કારણો છે: (૧) સારી હિંદી દુધાળી ગાય કરતાં ભેંસને પ્રુપ્ત ઉંમરે પહોંચતાં સરેરાશ એક વરસ વધારે લાગે છે. (૨) ભેંસનો વસૂદ્ધી જવાનો સમય, એટલે કે તે વસૂદ્ધી જાય ત્યાંથી વિચાય ત્યાં લગીનો સમય, ગાયના કરતાં ત્રણગણાથીયે વધારે હોય છે. (૩) સારી ગાય ભેંસ કરતાંયે વધારે દૂધ આપે છે. (૪) ભેંસને ગરમી તેમજ ઠંડી ગાય કરતાં વધારે લાગે છે, તેને લીધે તેના દૂધનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે. ગાયનું એવું હોતું નથી. ભેંસ રાખવાના પક્ષમાં એક જ મુદ્દો એ છે કે તેના દૂધમાં ગાયના દૂધ કરતાં ચરબીનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય છે. પણ એ બાબતમાંયે સારી ગાય ભેંસને ટપી જાય છે. વળી પ્રજીવનક (વિટામીન) ની દૃષ્ટિએ ભેંસ કરતાં ગાયનું દૂધ વધારે કીમતી છે. જુઓ નીચેના કોડો:

વિટામીન	એ	બી	સી	ડી	ઈ
ચાચ	x x x	x x	x	x	x
બેંસ	x x x	x	x	x	

આમ બેંસના દૂધ કરતાં ચાચના દૂધમાં વિટામીન બી વધારે છે. બેંસના દૂધમાં વિટામીન ઈ તો ગિલકુલ નથી.

ચર્મોલયનો ધંધો

દુધાલય ઉપરાંત દરેક ગામડું કે ગામડાનો સમૂહ ચંપલ, જોડા, પેટી ને બીજાં ચામડાનો સામાન તૈયાર કરવા માટે એક ચર્મોલય પણ ઠાકી શકે. ગામડાનાં મરેલાં ઢોરની ખાલો તેમજ ફળવેલાં ચામડાંના એ કામમાં ઉપયોગ થઈ શકે. હિંદમાં દર વરસે ૧ કરોડ ૩૦ લાખ ઢોર મરે છે એવો અંકસંદેહ કરવામાં આવ્યો છે. આજે તો મરેલું જનવર તેના માલિકને ભારૂંપ થઈ પડે છે, કેમકે એને ખસેડવા માટે એને ખરચ કરવું પડે છે. ચમારો ખાલ તો ઉતારી લે છે, પણ ધીરના બાકીના ભાગનો કશો ઉપયોગ થતો નથી, ને ઊલટું તેથી આસપાસની જગામાં ગંદકી ફેલાય છે. વળી ચમારો જે ગામડી ટાંચે ચામડાં ફળવે છે તે ઢાળ પણ શાસ્ત્રશુદ્ધ નથી. એટલે ગામડાંમાં ચામડાંના ધંધાને માટે ઘણો અવકાશ છે. મરેલાં જનવરોનાં વાળ, હાડકાં, શિંગડાં, દાંત, ખરી, પેશીઓ, ચરબી, લોહી, ને આંતરડાંમાંથી ઉપયોગી ચીજો બનાવી શકાય.

ફળાકાંડનો ઉછેર

આ ઉદ્યોગ તરફ હિંદમાં ઘણું દુર્લભ થયું છે. આખા દેશમાં થઈને કુલ આશરે ૨૫ લાખ એકરમાં ફળાકાંડ વેવાય છે. હિંદની આબોહવામાં ધાત્તી વિવિધતા હોઈ, દુનિયામાં યતાં લગભગ સર્વ પ્રકારનાં ફળ અહીં ઉગાડી શકાય. પણ આજે એ ધંધો અજ્ઞાન ને અણધાર લોકોના હાથમાં છે. ખેતી ને દુધાલયની સાથેસાથે ફળની વાડીઓ પણ હોય તો ખેડૂતોને તાત્કાલ ફળ ખાવાને મળે, એટલું જ નહીં પણ તેમની જૂજ આવકમાં કેટલોક ઉમેરો પણ થાય.

શાકભાજીનું વાવેતર

લીલી શાકભાજીની પોષણની દૃષ્ટિએ ઘણી જ ભારે કિંમત છે. અત્યારે ખેડૂતો શાકભાજી ઉગાડે છે, પણ તે અવ્યવસ્થિત ને અશાસ્ત્રીય રીતે. એમાં સુધારાવધારાને ઘણો અવકાશ છે. તે ઉપરાંત ગામડાંમાં દરેક કુટુંબ વાડામાં કે બીજા જમીનના ટુકડામાં કંઈક ને કંઈક શાકભાજી કરી જ શકે.

જંગલના ઉદ્યોગો

અત્યારે દેશમાં જંગલોનો કુલ વિસ્તાર ૮ કરોડ ૯૦ લાખ એકરનો છે. એ જમીન બ્રિટિશ હિંદના કુલ ક્ષેત્રફળના સાતમા ભાગ જેટલી થઇ. જંગલની પેદાશનો શો શો આર્થિક ઉપયોગ થઈ શકે તેનું સંશોધન હજી પૂરતું થયું નથી. કાગળ માટેનો માવો, ટર્પેન્ટાઈન, અનેક જાતનાં તેલ, ગુંદર, રાળ, ને રંગાટનો સામાન વગેરે તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગ જંગલોને અંગે કેટલા આહી શકે તે જાણવા માટે વ્યવસ્થિત સંશોધનની જરૂર છે.

૯. ગૃહઉદ્યોગો

આપણી અર્થવ્યવસ્થામાં સ્વયંપૂર્ણ ગામડાંનું મહત્ત્વ કેટલું છે તેનું પૂરતું વિવેચન પાછળ થઇ ગયું છે. એ ગામડાં ઝોજામાં ઝોછી સામાન્ય વાપરની ચીજો પૂરતાં તો સ્વાવલંબી ને સ્વયંપૂર્ણ હોવાં જોઈએ. પણ દરેક દરેક ગામડું સ્વયંપૂર્ણ હોતું જોઈએ એવો આમલ રાખવાની જરૂર નથી. એને માટે કોઈ જગાએ ગામડું, તો ક્યાંક તાબુકો, જિલ્લો, વિભાગ, અથવા એકાદ જગાએ પ્રાન્ત એ પણ, ઘટક હોઈ શકે. આપણાં ગામડાંની આર્થિક વ્યવસ્થામાં નીચેના ગૃહ-ઉદ્યોગો મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે :

(ક) ખાદી—આપણા દેશમાં કાપડનો ઉદ્યોગ કેવો ધમ-ચાલતો હતો, ને તેની પડતી ક્યારે ને ક્યાં કારણસર થવા પા-સવિસ્તર ઐતિહાસિક આલોચના ખાદી વિષેના પુસ્તક.

જગાએ અપાઇ ગઇ છે. ગાંધીજીના અવિરત ને અવિશ્રાન્ત પ્રયત્નોને પ્રતાપે ખાદીનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ ગયાં પચીસ વરસથી ધીરેધીરે સજીવન થઇ રહ્યા છે. ચરખા સંધનું કામ થણું ઉપયોગી ને યશસ્વી નીવડ્યું છે. સંઘના ૧૯૪૦ના હેવાલમાં કહેયું છે કે ૧૩,૪૫૦ જીદાં જીદાં ગામડાંમાં વસ્તી લગભગ ૨,૭૫,૦૦૦ કાંતનારીઓ ને વણકરોએ ૬૫,૫૧,૪૭૮ ચોરસવાર ખાદી પેદા કરી હતી. એ કામ કરનારાંને મજૂરીના કુલ દામ રૂ. ૩૪,૮૫,૬૦૬ મળેલા. ગાંધીજીના ખાદી વિષેના અગ્રેજ લેખ-સંગ્રહ (ઇકોનોમિક્સ ઓફ ખાદી)ની પ્રસ્તાવનામાં બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ લખે છે: “મિલકાપડની સાથે હરીદારી કરે એવી ભાતભાતની ખાદી શહેરી લોકોને પૂરી પાડવી, ને એ રીતે ખીન્ન ઉદ્યોગોની પેઠે થોડાંક કારીગર સ્ત્રીપુરુષોને રોજગાર આપવો, એટલું જ કંઈ ખાદીનું ધ્યેય નથી. તેનું ધ્યેય તો ખેતીમાં પ્રતિ કરનાર ઉદ્યોગ બનવાનું છે. તે આ ધ્યેય સાધી શકે તે માટે તેણે સ્વયંપૂર્ણ બનવું જોઈએ, ને તેનો વાપર ગામડાંમાં ફેલાવો જોઈએ. જેમ ગ્રામવાસીઓ પોતાના રોટલા ધડી લે છે કે ભાત રાંધી લે છે, તે જ પ્રમાણે તેમણે અંગત વાપર માટે પોતાની ખાદી પણ બનાવી લેવી જોઈએ. પોતાના વાપર ઉપરાંત કંઈ વધે તો તેઓ વેચે.” ચરખા સંઘે મને કેટલાક આંકડા આપ્યા છે, તે નિઃસંશયપણે ખતાવે છે કે આપણાં ગામડાં કાપડની બાબતમાં સ્વાવલંબી બની શકે એમ છે, એટલું જ નહીં પણ પોતાના વાપર ઉપરાંત શહેરોને માટે પણ ખાદી પેદા કરી શકે એમ છે. એ ગણતરી આ પ્રમાણે છે:

હિંદના ગામડાંની સરેરાશ વસ્તી ૫૦૦ ની ગણાય છે. વરમે ૨૦ વાર લેએ એક ગામડા માટે કુલ ૧૦,૦૦૦ વાર ખાદી જોઈએ. એક ચોરસવાર ખાદી વણવા માટે ચાર ‘ગુંડી’ સૂતર જોઈએ. એ હિસાબે એક ગામડા માટે જરૂરની ખાદી પેદા કરવાને ૪૦,૦૦૦ ગુંડી જોઈએ. સામાન્ય રીતે એક માણસ ૧૬ આંકની એક ગુંડી ૩ કલાક-માં કાંતી શકે. એટલે આખા ગામડાને ફક્ત ૧,૨૦,૦૦૦ કલાક જ કાંતવું પડશે. ગામની વસ્તીમાં, ૭ વરસથી નાનાં બાળકો, અશક્ત, અપંગ ને પાંગળાં માણસો ૨૫ ટકા જેટલાં છે એમ માનીએ, તો

૩૭૫ માણસોએ આખા ગામને માટે કાંતવાનું રહેશે. એટલે કે દરેક માણસને વરસમાં ૬૪૦ કલાક જ કાંતવું પડશે. એનો અર્થ એ થયો કે દરેક સરકત માણસ રોજ કલાકિક કાંતે, તો ગામડાને માટે જરૂરોએ કાપડ સહેજે પેદા થાય. પણ ગ્રામવાસીઓ — સ્ત્રીઓ તથા ‘નઈ તાલીમ’ ની નિશાળોનાં બાળકો સુદ્ધાં — ધારે તો રાજના સરેરાશ એ કલાક કાંતી શકે. આમ ગામડાં ખાદીની બાબતમાં સ્વાવલંબી બને, એટલું જ નહીં પણ તે ઉપરાંત શહેરોના વાપર માટે પણ ખાદી બનાવી શકે. ખાદીના ઉત્પાદન માટે જોખરો વગેરે સાધનસામગ્રી બહુ સસ્તી બોધ્યો. એક વણકર વરસે ૬,૦૦૦ ગુંડી સુતર વણી શકે. એટલે સાત વણકરો આખા ગામડાને માટે પૂરતા થાય.

(બ) કાગળની બનાવટ — અન્ન, વસ્ત્ર ને આશ્રય પછી આધુનિક જીવનમાં સૌથી અગત્યની ચોથી જરૂરિયાત તે કાગળની છે. એ રીતે જોતાં કાગળની બનાવટની ગૃહઉદ્યોગ તરીકે જોટલી કિંમત આંધ્રાએ તેટલી જોણી છે. ગ્રામઉદ્યોગ સંઘ અનેક પ્રાન્તોમાં આ ઉદ્યોગને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સજીવન કરવા મથી રહ્યો છે. કાગળની બનાવટનો ઉદ્યોગ સારો છે. તેમાં સાધનસામગ્રીની જરૂર જોણી પડે છે. તેમાં સ્ત્રી ને બાળકો પણ ઘેર બેઠે મદદ કરી શકે છે. હાથકાગળ યન્ત્રોની બનાવટના કાગળ જોડે દરીદ્રાર્થ કરે-એવો આશય નથી; પણ એ ઉદ્યોગ ચલાવાય તો ગ્રામવાસીઓને કંઈક ધન જરૂર મળવા પામે. કાગળની બનાવટમાં નીચેના કાચો માલ વાપરી શકાય — રૂના કૂચા, સુતરાઉ કાપડનાં ચીંથરાં, બીંડી, અળસીના રેસા, શણના કૂચા, ડાંગરનું પરાળ, વાંસ, કેળના ચડના રેસા, શેરડીનાં કૂંદાં અને કૂચા, કાગળના કકડા, ને ઘાસ.

(ગ) તેલનો ઉદ્યોગ — દેશમાં તેલની મિલો ઘણી વધી છે, છતાં ઘણી જગ્યાએ ધાણી ટકી રહી છે. આ ધંધો ગ્રામવાસીને થોડીક આવક અને તાબુ પૈશ્વિક તેલ બને પૂરાં પાડે. મિલના તેલમાં ધાણીના તેલ કરતાં વિટામીન (પ્રજીવનકો) નું પ્રમાણ જોડું હોય છે. ગ્રામઉદ્યોગ સંઘે જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ચાલતી ધાણીની રચનામાં

ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. મોટા પ્રમાણમાં ચતા ઉત્પાદનને લીધે મિત્રનું તેજ કદાચ ઘાણીના તેજ કરતાં સોંધું પડે, પણ આમ-વાસીઓનું કિત એમની પોતાની ઘાણીનું તેજ વાપરવામાં, ને ધનિક મુડીદારોનાં ગજવામાં પૈસા ન નાખતાં તેમના પોતાના આમવાસીઓને એક પૂરક ધંધો પૂરો પાડવામાં, રહેતું છે.

આમઉદ્યોગ સંધે 'મગનદીપ' નામનું - જ્ઞાનસ પથ બનાવ્યું છે; તેમાં તલનું કે અગ્રસીનું તેજ બાળી શકાય છે. ગામડાંમાં તેજ તૈયાર થાય તો દીવામાં, ઘાસતેલનો ઉપયોગ થતો પણ બંધ કરી શકાય.

(ધ) ડાંગર ખાંડવાનો ઉદ્યોગ — છડીછડીને સફેદ કરેલા ચોખામાંથી, સંચામાં ખંડાતી વેળાએ, કેટલાંક પોષક તત્ત્વો નીકળી જાય છે, એ નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થયેલી વાત છે. ચોખા જ્યારે સંચામાં ખંડાય છે ત્યારે તેમાંથી કુશકી પૂરેપૂરી નીકળી જાય છે. પ્રોટીન, અનિજ દારો, અને પ્રજીવનકો (વિટામીન) ચોખાના, મંડક (સ્ટાર્ચ)-વાળા, અંદરના ભાગોમાં હોય છે. ખાસ કરીને કુશકીની સાથે જો વિટામીન 'બી' જતો રહે છે તેનાં પરિણામ બહુ ગંભીર આવે છે, બેરીબેરી નામનો જે રોગ થાય છે તેનું કારણ મારે ભાગે તો છોડા ચોખામાં રહેલી વિટામીન 'બી'ની ખામી જ હોય છે. સંચે છોડા ચોખા કરતાં હાથે છોડા ચોખામાં પ્રોટીન, ફોસફરસ, કેલસિયમ, ને લોહ એ તત્ત્વો પણ વધારે હોય છે. વળી અણુજડ ચોખાની હાયખંડમણીના દામ લગભગ મિત્રખંડમણીના જેટલા જ બેસે છે. તેથી આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ, હાથે ડાંગર ખાંડવાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપતું એ લાભદાયક છે. દુર્ભાગ્યે હિંદમાં ડાંગર ખાંડવાના સંચાની સંખ્યામાં થયેલો વધારો બહુ જ ચોંકાવે એવો છે. એનાથી લોકોના આરોગ્યને હાનિ થઈ છે, એટલું જ નહીં પણ એવો લોકોની મોટી સંખ્યાને બેકાર બનાવી છે, તેથી રાજ્યે ડાંગર ખાંડવાના સંચા નાશૂદ કરવા જોઈએ, અથવા કંઈ નહીં તો તેના કાર્પોશ્વર ને બગ્ગર પર કડક અંકુશ મૂકવો જોઈએ. વળી સંચાની છડમાં આજે નીકળે છે તેના કરતાં કુશકી ઓછી નીકળી જાય એવો પણ બદોબસ્ત રાજ્યે કરવો જોઈએ. ચોખા

જો આપણા કરોડો લોકોનો મુખ્ય ખોરાક હોધ, એ અગત્યના પ્રશ્ન વિષે સરકારને દુર્લક્ષ કરવું પોસાય એમ નથી. નીચેના કાંઈ પરથી મારા કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ સમજાશે :

	હાથે ખાંડેલા ચોખા	સંચે ખાંડેલા ચોખા	કુટલા ટકા ચોખા
ફોસફરસ	૦.૨૩	૦.૧૩	૫૪
કેલ્શિયમ	૦.૦૪૩	૦.૦૧૩	૭૦
લોહ	૨.૨	૧	૫૫

(૩) ખીજા પરચૂરણ ગૃહઉદ્યોગોમાં આટલાનો સમાવેશ થાય: શેરડી, ખજૂરી કે તાડના રસમાંથી ગોળની બનાવટ, મધમાખઉછેર, સાણુની બનાવટ, લોટદળામણ, મરધાનો ઉછેર, સુતારકામ, હુદારકામ, દીવાસળીની બનાવટ, કુંભારકામ, રમકડાંની બનાવટ, કાપકૃપનાં ઓળાર, વાંસ ને નેતરનું કામ, દોરડાંની બનાવટ, નળિયાં ને છોટાની બનાવટ, કાચ ને બંગડીની બનાવટ, રાષ્ટ્રીય સરકારે ગોળ બનાવવાના ને લોટ દળવાના કામ તરફ ખાસ લક્ષ આપવું પડશે. ખાંડ કરતાં ગોળમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વ વધારે છે, અને સંચે દળેલા લોટ કરતાં હાથે દળેલા લોટમાં પ્રજ્વળનકેશ (વિટામીન) વધારે છે, એ વૈજ્ઞાનિક રીતે પુરવાર થયેલી વાત છે. તેથી ખાંડ અને લોટની મિલો પર નિયમન અને અંકુશ મૂકવાં પડશે. ઉપર આપેલી યાદી સંપૂર્ણ છે એવો મારો દાવો નથી. આપણાં ગામડાંમાં સ્થાનિક સંજોગો ને જરૂરિયાતો જોતાં અનુકૂળ આવે એવા ખીજા ઘણા ઉદ્યોગો ખીલવી શકાય.

રાજ્યની મદદ

રાજ્યે પોતાનાં ઔદ્યોગિક કાર્યક્રમ અને યોજનામાં ગ્રામઉદ્યોગોને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. તેણે ગામડાંના કારીગરોને નીચેની રીતે મદદ કરવી જોઈએ :

(૧) ધીરધાર કરનારી સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ઓછે વ્યાજે પૈસા ધીરવા. કારીગરોને કાચો માલ ખરીદવા ને સંધરવા માટે, તથા તૈયાર ચીજો વેચાય ત્યાં સુધી રાખવા માટે, પૈસા જોઈએ.

(૨) પાયાની કેળવણીની નિશાળોમાં ને ગ્રામશિક્ષણના વર્ગોમાં યોગ્ય ઉદ્યોગશિક્ષણ આપવું.

(૩) ગ્રામઉદ્યોગોનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને ને તેની કાર્યશક્તિ વધી એ માટે સંશોધન કરનારાં મથકો કાઢવાં; ને તેનાં પરિણામોની જાણ ગ્રામપંચાયતો મારફતે કારીગરો સુધી પહોંચાડવી.

(૪) ગામડાંમાં પેદા ન થતો હોય એવા કાચા માલની સામુદાયિક ખરીદી માટે ગોદાવણ કરી આપવી.

(૫) વધારાનો માલ કસાયા અને શહેરોમાં નફો મળે એવી રીતે વેચવામાં વેચાણ કરનારી સહકારી મંડળીઓને મદદ કરવી.

(૬) મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોની દરીદ્રાઈ સામે રક્ષણ આપવું.

(૭) હાથગનાવટની ચીજોને રેલવે કે આગબોટના દરમાં રાખત આપવી.

(૮) જરૂર પડે તો મિલો પર કર નાખીને પણ ગૃહઉદ્યોગોને મદદ કરવી.

૧૦. મૂલભૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગો

આપણે જોઈ ગયા તેમ, આ યોજના અનુસાર, વાપરની ચીજો મુખ્યત્વે ગ્રામઉદ્યોગો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવશે. પણ સ્વતંત્ર હિંદમાં થોડાક મૂલભૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગોની ખિલવણી તરફ પણ દુર્લક્ષ કરવામાં નહીં આવે. આ ઉદ્યોગો ગ્રામઉદ્યોગોના વિકાસમાં વિધન નહીં નાખે પણ તેમાં મદદ જ કરશે. નીચેના મૂલભૂત કે પાયાના ઉદ્યોગો તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવશે: (૧) દેશના રક્ષણને લગતા ઉદ્યોગો.* (૨) વીજળીનો ઉદ્યોગ. (૩) ખાણો, ધાતુશાસ્ત્ર, ને જંગલની નીપજોને અંગેના ઉદ્યોગ—લોહ, પોલાદ, કાચરો, ખનિજ તેલ, અને ઇમારતી લોકડું. ખાણમાંથી કાચી ધાતુ કાઢવાનો પણ

*માંગીલ અગમ શાન્તિવાતી ને અહિંસાના મુસ્ત ઉપાસક છે, છતાં આશા હિંદને સલામ રાખતી જરૂર હોય પડે એમ કમલ કરવા નેટલા વડેવારે થયું છે.

સમાવેશ આમાં થાય છે. (૪) ઉદ્યોગમાં વાપરવાનાં યન્ત્રો, તથા ખુદ યન્ત્રો બનાવવાના સંખ્યા—ખાસ કરીને ખેતી ને ગૃહઉદ્યોગો માટે નાનાં કાર્યક્ષમ યન્ત્રોની બનાવટ. (૫) જંગી ઇજનેરીકામ—આગભોરો, એંજીનો, મોટરો ને વિમાનો. (૬) રસાયણો—જાતજાતનાં રસાયણો, રાસાયણિક ખાતરો, ને દવાઓ.

ચીજ્જી—યુદ્ધ અને ઔદ્યોગિકીના ભયને લીધે મૂલ્યભૂત તથા મોટા ઉદ્યોગોને જુદાં જુદાં અનેક મથકોમાં વિખેરી નાખવાની જરૂર પડી છે. ખાસ કરીને એવા વિકેન્દ્રિત, એટલે કે જુદાં જુદાં અનેક મથકોમાં વહેંચી નાખેલા, પાયાના ઉદ્યોગો મટિ સસ્તી વીજળી પૂરી પાડવી જરૂરની છે. એ જાજતમાં સોવિયેટ રશિયા, જપાન અને ચીનના દાખલા આપણી સામે મોજૂદ છે. ખેતીની અમુક ક્રિયાઓ તથા ગૃહઉદ્યોગોમાં પણ વીજળીનો ઉપયોગ કરી શકાય.^૧ પણ આ ક્ષેત્રમાં એના ઉપયોગ પર મર્યાદા ને અંકુશ મુકાવાં જોઈએ. એમ કરવાથી ગ્રામડાંમાં એકારી વધવાનો સંભવ ન રહે; અને જેના પર પોતાનો તાત્કાલિક અંકુશ ન હોય એવી દૂરની જગાએથી આવતા પાવર પર ગ્રામપંચાયતોને આધાર રાખવો ન પડે. વીજળીનો ઉપયોગ ક્યાં ક્યાં થઈ શકે તેનું પૂરતું સંશોધન હિંદમાં થવા પામ્યું નથી. એના વિસ્તાર માટે ઘણા અવકાશ છે. આપણા દેશમાં વીજળીનું ઉત્પાદન કેટલું ઓછું થાય છે તે નીચેના આંકડા પરથી દેખાઈ આવશે (આંકડા લાખ, કિલોવાટમાં ને ૧૯૩૦ ની

૧. “જો દરેક ગામડાને ચૂંપડે ચૂંપડે વીજળી પહોંચાડી શકાય તો લોકો પોતાનાં ઓળર વીજળીની મદદથી ચલાવે એમાં હું વાંધો ન ઉઠાવું. પણ તો પછી ખાવરહાઉસ પર માલિકી ગામના મહાજનની કે સરકારની રહેશે, જેમ આજે જોતરને વિશે છે.....સાર્વજનિક ઉપયોગનાં ને હામો માણસના હાથની મહેનતથી ન થઈ શકે એવાં હોય તેને મટિ બારે યન્ત્રોના વાપરને મટિ સ્થાન અવશ્ય છે; પણ એ બધા પર માલિકી સરકારની રહે, અને એનો ઉપયોગ કેવળ લોકોના કલ્યાણને અર્થે જ થાય. ને યન્ત્રો કેવળ ધણાનાં ગજવાં ખાતી કરી થોડાંને ધનવાન બનાવવાને કે વિનાકારણે ધણાં માણસોની ઉપયોગી મજૂરી છીનવી લેવાને નિર્માયેલાં હોય, તેને મારા વિચારમાં સ્થાન ન હોઈ શકે.”—ગાંધીજી: ‘હરિજનબંધુ’, ૨૩-૬-૧૯૩૫.

સાવતા છે.) યુ. સ્ટે. અમેરિકા ૧૨,૦૦,૦૦૦; જર્મની ૩,૮૬,૬૧૦; યુનાઇટેડ કિંગડમ ૧,૬૬,૨૦૦; જપાન ૧,૩૬,૫૭૦; ઓસ્ટ્રેલિયા ૨૪,૩૬૦; દિંદ ૯,૭૬૦. કાલસામાંથી પેદા કરેલી વીજળી કરતાં પાણીમાંથી પેદા કરેલી વીજળી હંમેશાં સસ્તી પડે છે એમ માની લેવું એ ભૂલ છે. જુદા જુદા ગાળામાં જે જુદા જુદા સંજોગો હોય તે પ્રમાણે આ બે જાતનાં વીજળીખજમાંથી કયું વાપરવું તે નક્કી થવું જોઈએ.

રાજ્યની માલિકી—ગામડાં તેમજ કસબા તથા શહેરોમાં વાપરતી ચીજો પૂરી પાડનાર ગ્રામઉદ્યોગોના સંગઠનમાં ખાનગી તેમજ સહકારી સહસને માટે પૂરતો અવકાશ રહેશે. પણ મૂલબૂત અથવા પાયાના ઉદ્યોગો પર તો સમગ્ર પ્રજાના હિતને ખાતર, રાજ્યની જ માલિકી ને તેનો જ વહીવટ હોવાં જોઈએ, એ આ યોજનાનું એક અતિ આવશ્યક અંગ છે; એનો એક આધાર છે કહીએ તો ચાલે, એ ઉદ્યોગોનો લાભ આખા દેશને મળે એવો આશય છે; એટલે તેના પર કોઈ વ્યક્તિઓનાં ખાનગી માલિકી ને વહીવટ ન રાખી શકાય, ને ન રખાવાં જોઈએ. ગ્રામઉદ્યોગો અર્થાત્ ગૃહઉદ્યોગો પર રાજ્યની માલિકી ન હોય તોપણ તેમાં માણસોના સ્વાર્થ નભી જવાનો ઝાઝો અવકાશ નથી રહેતો. એટલે આ યોજનામાં દિંદી કે પરદેશી મૂડીદારોને પોતાના સ્વાર્થને ખાતર દિંદનું શોષણ કરવાની તક ભાગ્યે જ મળશે.

સંક્રમણ અથવા સન્ધિનો કાળ

સંક્રમણ અથવા સન્ધિના કાળમાં નોટા પાયા પર ચાલતા તથા મૂલબૂત ઉદ્યોગોને વિષે રાજ્યની સામાન્ય નીતિ આ પ્રમાણે હોય:

(ક) જે કારખાનાં વગેરે ખાનગી માલિકીનાં હોય તે બધાં એકસાથે ખરીદી લેવાનું શક્ય ન હોય, તો થોડાક વખતને માટે તેને રાજ્યનાં કડક અંકુશ ને દેખરેખ તલે મૂકવાં જોઈએ. માલની કિંમત, નફો, મજૂરોની સ્થિતિ, ને ગૃહઉદ્યોગ સામે દુરીકાષ્ટ, એ બાબતોમાં અંકુશ રખાય.

(ખ) એવા ઉદ્યોગો જ્યાં મુખી ખાનગી માલિકીના હોય ત્યાં મુખી તેમાં વધારો કે વિસ્તાર કરવાની જૂદ કોઈ પણ સંજોગોમાં ન અપાય.

(ગ) પરદેશીઓની તમામ વેપારી કંપનીઓને રાષ્ટ્રીય સરકાર ધીરે ધીરે ખરીદી લે. જે “જે કંપનીઓનાં અંકુશ, સંચાલન, અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર અથવા મેનેજિંગ એજન્ટ મારફતે ચાલતો વહીવટ હિંદીઓના હાથમાં હોય તેને જ સ્વદેશી કહી શકાય,” એમ ગાંધીજીએ કહેયું છે, ને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તેને મંજૂરી આપેલી છે. પરદેશી કંપનીઓનાં નામ પાછળ ‘(ઇન્ડિયા) લીમિટેડ’ એ શબ્દો લગાડી તેને સ્વદેશીમાં ખપાવવાની ને બોળા લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવાની ધૂર્તનીતિ નહીં જ ચાલવા દેવામાં આવે.^૧

(ધ) કાપડ, તેલ, ખાંડ, કાગળ ને ચોખાની જે મિલો અત્યારે મોટા પ્રમાણમાં વાપર માટેનો માલ પેદા કરે છે તે જો રાજ્યનાં કડક નિયમન ને અંકુશ સ્વીકારશે તો તેમને ચાલુ રહેવા દેવામાં આવશે. તેમને તે તે ક્ષેત્રના ગ્રામઉદ્યોગો સાથે હરીફાઈ કરવા દેવામાં નહીં આવે. ગ્રામઉદ્યોગો જ્યાં સુધી આ ચીજો દેશના વાપર માટે પૂરી પડે એટલી પેદા નહીં કરી શકે, ત્યાં સુધી જ આ મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોને ચાલવા દેવામાં આવશે.

૧૧. સાર્વજનિક ઉપયોગના કામ

આ ઉપરાંત સાર્વજનિક ઉપયોગનાં નીચેનાં કામ તરફ રાષ્ટ્રીય સરકારે લક્ષ આપવું પડશે: (૧) અવરજવર ને તાર ટપાલ વગેરે વહેવારનાં સાધનો; (૨) પ્રમુખીય આરોગ્ય અને સફાઈ; (૩) કેળવણી; (૪) બેંકો અને વીમો; (૫) આંકડા ભેગા કરવા ને સંશોધન કરવું.

અવરજવર ને ધીજ વહેવારનાં સાધનો

આ મથાળા નીચે આપણે રેલવે, સડકો, દેશની અંદરના જળમાર્ગો, કાંડાનું વહાણવટું, હવાઈ વહેવાર, ટપાલ ને તારની સગવડો, એટલાંનું વિચાર કરવો પડશે.

૧. ‘સો ટકા સ્વદેશી’ માં ‘પરદેશી કંપનીઓનો હુમલો’ (ચંદ્રશંકર શુક્લ) એ અમદાવાદમાં લેખ; પૃ. ૩૦૪.

રેલ્વે—૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૨ ને રાજ્ય હિંદમાં રેલ્વે આ પ્રમાણે હતી (આંકડા માઇલોમાં): ઘોડગેજ ૨૦,૬૪૮; મીટરગેજ ૧૫,૬૬૮; નેરોગેજ ૩,૮૬૦. કુલ માઇલ ૪૦,૪૭૬. બીજા દેશોને મુકાબલે હિંદમાં રેલ્વે ઘણી જ ઓછી છે. તેની વહેંચણી અન્યવસ્થિત છે. દેશનાં ગામડાંની આર્થિક જરૂરિયાતોની પૂરતી ને પદ્ધતિસર તપાસ કે તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યાં નથી. આજ સુધી તો હિંદમાં રેલ્વેનું ધ્યેય એ રજું છે કે દેશમાંથી કાચો માલ ખેંચી બ્રિટિશ વેપારને મદદ કરવી, અને બ્રિટનનો તૈયાર માલ દેશના દરદરના ભાગમાં પહોંચાડવો. આ નીતિને લીધે-હિંદી વેપારઉદ્યોગની ધણે અંશે પાપમાલી થવા પામી છે. નૂરતા દરમાં અનેક પ્રકારના ભેદભાવ રાખીને માલના અવરજવર પર કાળજીપૂર્વક અંકુશ મૂકેલા છે, ને તેમાં મનાકાવતી બાજી રમવામાં આવે છે. આ યોજનામાં વધારેમાં વધારે સ્વાધ્યયનું જે ધ્યેય રજાવ્યું છે તેને લીધે દેશના આ જનતાના વાહનવહેવાર પર પડતી તાણ ઓછી થઇ જશે. પણ સંભવ છે દેશના કેટલાક ભાગમાં રેલ્વેની સવડ વધારવાની પણ જરૂર જણાય. રેલ્વેના વહેવાર પર રાષ્ટ્રીય સરકાર નિયમન અને અંકુશ રાખશે. રેલ્વે ગ્રામઉદ્યોગોને માટે સસ્તો કાચો માલ પૂરો પાડીને, તથા તેમના વધારાના માલના વેચાણમાં સગવડ કરી આપીને, ગ્રામઉદ્યોગોને મદદ કરશે; તેમના રસ્તામાં વિદ્યન નહીં નાખે.

સડકો—હિંદમાં, મ્યુનિસિપલ રસ્તાઓ બાદ કરતાં, જાહેર સત્તાવાળાઓ તરફથી નલાવવામાં આવતી સડકો, ૧૯૩૮ના માર્ચની ૩૧ મી તારીખે, ૩,૪૭,૧૩૨ માઇલ હતી. એમાં દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સડકો વધારવાની જરૂર છે, એ નીચે આપેલા તુલનાત્મક ક્રોષ્ટક પરથી દેખાઇ આવશે. દર ચોરસ માઇલે કેટલા માઇલ સડક છે તે આમાં બતાવ્યું છે (આંકડા માઇલમાં છે): જાપાન ૩; યુનાઇટેડ કિંગડમ ૨; જર્મની ૧.૧૯; યુ. સ્ટે. અમેરિકા ૧; બ્રિટિશ હિંદ ૦.૧૮. જે સડકો છે તે જનતાવવામાં પણ કશી ચોક્કસ યોજના નથી રજાવડ. તેથી ૩૦ ટકા પાકી સડકો રેલ્વેને સર્માતર આવેલી છે. આમ રેલ્વે ને સડક બેવડાવાનું કારણ સરકારની વેપારી ને લશ્કરી નીતિ

કદાચ હોય. ગામડાંના હિતનો તો વિચાર જ કરવામાં નથી આવ્યો. ભવિષ્યમાં જે સડકો નખાશે તેમાં મુખ્ય વિચાર ગરીબ ખેડૂત અને ગામડી કારીગરને મદદ કરવાનો, ને તેના આર્થિક કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવાનો, રહેશે. એ રીતે જોતાં, ગામડાંને ધોરી સડકો જોડે જોડનાર રસ્તા બનાવવા તરફ વધારે લક્ષ્ય અપાતું જોઈશે. ગામડાંમાં બજારગાર એ વહેવારનું મુખ્ય વાહન છે, એટલે તેને માટે પાકી સડકોની જરૂર નથી. ગાંડાંના પૈડાને લોખંડની વાટ રહી, એટલે એવી સડક ખેડૂતને નહીં ફાવે. ગાંડાંને રબર ટાયરવાળાં પૈડાં નાખવાની સૂચના પણ સારી નથી, કેમકે એમાં ગ્રામવાસીઓને આર્થિક દૃષ્ટિએ ગેરલાભ છે^૧. ગામડાંમાં ગાંડાં ફેરવવાનો ધંધો એ ખેતીનો પૂરક ધંધો છે. એટલે, મોટર બસોને માટે પાકી સડકો કરીને ખેડૂતોની આ વધારાની જૂજ આવક પર તરાપ ન મારવી જોઈએ. ગામડાંને ધોરી સડક જોડે જોડનાર જે રસ્તા હોય તે નલાવવાના ખર્ચનો અમુક ભાગ પ્રાન્તિક તથા જિલ્લા બોર્ડો ઉપરાંત ગ્રામપંચાયતો ઉપર પણ નાખી શકાય.

દેશનો અંદરના જઝમાગો—દેશમાં ખેતીને પાણી પૂરું પાડવા માટે નહેરો વધે, તો એ જ જળમાર્ગોનો માણસો તથા માલની અવરજવર માટે પણ ઉપયોગ કરી શકાય. રેલવે નૂરની બાજુમાં નદી ને નહેરના વહેવાર જોડે હરીફાઈ ન કરે એટલે અંકુશ રાખવો પડે ખરો. વાહન-વહેવારનાં સર્વ સાધનો પર રાજ્યનાં માલિકી ને વહીવટ સ્થપાશે ત્યારે એવી હરીફાઈ આપોઆપ નામૂદ થશે. દેશની અંદરના જળમાર્ગો ખીલવવા તરફ સરકારે અત્યારથી પૂરતું લક્ષ્ય આપ્યું નથી, કેમકે રેલવેમાં સિટિય મૂડીનું રોકાણ કરીને નફો મેળવવાની તક વધારે છે. જળમાર્ગોનો ઉપયોગ ખેડૂતોએ સસ્તો ને તેથી વધારે લાભદાયી થઈ પડશે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

કાઠાનું વહાણવડું—હિંદનો દરિયાકાંઠો ચાર હજાર માઇલથી વધારે લાંબો છે, એટલે કાંઠાનું સોંધા દરનું વઢાણવડું ખીલવવાની ગુંગથ

૧. જુઓ અ. કુમારપાનો આ વિષયો લેખ, 'હરિજન', ૩-૧૦-૧૯૩૬, તથા જુઓ ટા. રવદેશી'માં 'રબર ટાયરનો હુમલો' (અંદરાંકર શુક્ર) એ લેખ, પૃ. ૨૬૩

યુનાઇટેડ કિંગડમ	૬૦.૧૮	૬૪.૪૦
જર્મની	૫૯.૮૬	૬૨.૮૧
ઓસ્ટ્રેલિયા	૬૩.૪૮	૬૭.૧૪
જપાન	૪૬.૯૨	૪૯.૬૩
હિંદ	૨૬.૯૧	૨૬.૫૬

હિંદમાં આરોગ્યની સુધારણા એ રીતે થઇ શકે: (૧) રોગને અટકાવનારા ઉપાયો—જેમકે સફાઈ, જળાશયો, ઘરો, પ્રસૂતિ, ને બાળ-ઉછેરને અંગે. (૨) થયેલા રોગ મટાડવાના ઉપાયો—જેમકે ઇસ્પતાલો ને દવાખાનાં મારફતે રોગોપચારની પૂરતી જોગવાઈ.

સફાઈ, જલાશયો, ને ઘરો—ગાંધીજી લખે છે: “બુદ્ધિ અને અંગ-મહેનત વચ્ચેના વિચ્છેદને પરિણામે ગામડાં પ્રત્યે ઘેર દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું છે. અને તેથી, દેશમાં ઠેરઠેર પથરાયેલાં રળિયામણાં ગામડાંને બદલે આપણને જ્યાં ત્યાં ઉકરડા જોવા મળે છે. ઘણાં ગામડાંની લાગોળે પહોંચતાં આનન્દ ઉપજતો નથી. ઘણીવાર આસપાસ એવી ગંદકી ને દુર્ગંધ હોય છે કે આંખ ને નાક બંધ કરી દેવાં પડે છે.”^૧ એટલે ગ્રામપંચાયતોએ ગામડાંના લોકોને ગામસફાઈ, આરોગ્ય, ને સરીરસફાઈ વિષે યોગ્ય સૂચનાઓ આપવી પડશે. એને બાળકોળવણી તથા પ્રાદેશિકવણીનું એક આવશ્યક અંગ બનાવવું જોઈએ. કચરા ને મળને માટે ખાડા ખોદવાની ટેવ લોકોને શીખવવી પડશે. ખાડાખજરનો ઉપયોગ શીખવવો પડશે, ને એ ટેવને ઉત્તેજન આપવું પડશે. શહેરોમાં સુધરાઈની સફાઈ પણ બહુ ખામીવાળી હોય છે. શહેરો તેમજ ગામડાંમાં પાણીના પૂરતા જવાની સવડ વધારવી પડશે. ૧૯૩૯ માં બ્રિટિશ હિંદનાં ૧,૪૭૧ શહેરમાંથી ૨૫૩ શહેરમાં લોકોને પાણી મળવાની પૂરતી સવડ હતી. ગામડાંની દશા તો એથીયે બરી છે. ગંદાં તળાવડાં ને વાવફવાનું પાણી ઘોવા ને પીવા બંનેમાં વપરાય છે. દેર ને માણસ એક જ પાણીનો વાપર કરે છે, પરિણામે જાતજાતના રોગ ફાટી નીકળે છે ને માણસોનો સંહાર કરે છે.

અત્યારના કરતાં વધારે ચોખ્ખાં ને વધારે હવાઉજાસવાળાં ધરોની જરૂર તરફ દુર્લભ કરવું' યોસાય એમ નથી. રાજ્યે ગ્રામવાસીઓની બાજુ માટે સાદાં પણ સોંપવાળાં ધરોની નમૂનેદાર યોજનાઓ ગ્રામ-પંચાયતો મારફતે પૂરી પાડવી જોઈએ. સહકારી 'હાઉસિંગ સોસાયટી'—ઓ એ દિશામાં થઈ કામ કરી શકે. લોકોની આવક વધે તો ધર સુધારવા માટે પૂરતું ખર્ચ પણ તેઓ કરી શકે.

પ્રસૂતિગૃહો ને બાલચર—નીચેના આંકડા બતાવે છે કે હિંદમાં બાળકોનાં મરણનું પ્રમાણ કેટલું બધું છે. (આંકડા બતાવે છે કે દર હજાર બાળક જન્મે તેમાંથી કેટલાં મરે છે): હિંદ ૧૬૭, જપાન ૧૨૪, કેનેડા ૬૧, જર્મની ૬૦, યુ. કિ. ૫૩, યુ. સ્ટે. અમેરિકા ૪૮, ઓસ્ટ્રેલિયા ૩૮. આ મરણપ્રમાણ મોટું હોવાનું એક કારણ તો બાળલગ્નનો રિવાજ છે. તેને લીધે માતા ને બાળકમાં જીવનશક્તિ બહુ ઓછી હોય છે. પણ મૂળ કારણ તો પ્રજનન ધોર દારિદ્ર્ય જ છે. વળી ઘણી સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં મરી જાય છે કે સુવારોગનો ભોગ ધર્મ પડે છે. એટલે, લોકોની રહેણીનું ધોરણ સુધારવા ઉપરાંત, સરકારે ચહેરો તેમજ ગામડાંમાં પ્રજનન પ્રસૂતિગૃહો કાઢવાં પડશે. એમાં સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ તેમજ બાળઉછેરને અંગે શિક્ષણ અપાશે. આ વિષયમાં જેવી સારી ગોઠવણ રચિયામાં છે તેવી દુનિયામાં ખીજે ક્યાંયે નથી.

લગ્નના ને રમતો —પણ રોગ અટકાવવાનો સારામાં સારો રસ્તો તો પ્રજનન આરોગ્ય સુધારવાનો છે. તેને માટે દેશમાં ઠેરઠેર અખ્યાત કાઢવા જોઈએ. સસ્તી તેમજ આરોગ્યપ્રદ એવી સ્વદેશી રમતો જુલાઈ મઈ હોય તે ફરી આપુ કરી તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

દક્ષિણમાં ને ગામડો દવાખાનાં — રોગોપચાર માટે મોટાં ગામોમાં ઇસ્પતાલો ને ગામડાંમાં ગામડી દવાખાનાં કાઢવાં પડશે. એ બાબતમાં પણ સોવિયેટ રશિયાના દાખલાની નકલ કરવા જેવી છે. હિંદમાં ઇસ્પતાલો ને દવાખાનાંની સંખ્યા અત્યારે ફક્ત આશરે ૭ હજાર છે. ડાક્ટરોની સંખ્યા આશરે ૨૪ હજાર છે. એટલે કે દર ૬ હજાર માણસે એક ડાક્ટર થયો. જપાનમાં લગભગ બંગાળ જેટલી વસ્તી છે, છતાં

ત્યાં પણ ડાક્ટરોના સંખ્યા આના કરતાં મોટી છે દર બે હજાર માણસની વસ્તીદીઠ એક ડાક્ટર જોઈએ એમ ગણીએ, તોપણ હિંદમાં ૨ લાખ ડાક્ટર જોઈએ નસોની સંખ્યા ફક્ત ૪,૫૦૦ છે; એટલે કે દર ૮૬,૦૦૦ માણસદીઠ એક નર્સ છે ગ્રેટબ્રિટનમાં હિંદના આઠમા ભાગ જેટલી વસ્તી છે, છતાં ત્યાં ૧,૦૯,૫૦૦ નર્સો ને ૬૧,૪૨૦ ડાક્ટરો છે, એટલે કે ૪૩૫ માણસદીઠ એક નર્સ ને ૭૭૬ માણસદીઠ એક ડાક્ટર છે.

રોગોપચારની પદ્ધતિઓ—સરકારે વૈદ્યકીય મદદ પૂરી પાડતા આયુર્વેદ અને યુનાની પદ્ધતિ જેવી દેશી પદ્ધતિઓને ઉત્તેજન આપવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. ખીજી પણ કેટલીક પદ્ધતિઓ ઉત્તેજનને લાયક છે. આ બધીનું વિચારપૂર્વક સંમિશ્રણ કરવું ઘટે છે.

કેળવણી

૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદમાં વસ્તીના ફક્ત ૧૨ ટકા જ લખીવાચી રાકે છે. બીજા દેશોમાં લખીવાચી રાકે એવા માણસોનો

ટકા નીચે આપ્યા છે	સાલ	ટકા
યુનાઈટેડ કિંગડમ	૧૯૨૧	૭૬.૧
યુ. સ્ટે. અમેરિકા	૧૯૨૦	૭૪.૫
કેનેડા	૧૯૨૧	૭૧.૬
જર્મની	૧૯૨૫	૮૦.૫
ફ્રાન્સ	૧૯૨૬	૮૦.૧
જપાન	૧૯૨૫	૭૧.૭

એટલે હિંદમાં કેળવણીનો ફેલાવો વધારવાની જરૂર નિર્વિવાદ છે. આ વિષયની ચર્ચા પાંચ ભાગમાં કરી શકાય (૧) બાળકેળવણી, (૨) પાંચાની કેળવણી, (૩) માધ્યમિક કેળવણી, (૪) વિશ્વવિદ્યાલય અથવા યુનિવર્સિટીની કેળવણી, (૫) પ્રાથમિક વયનાં માણસોની કેળવણી.

બાલકેળવણી—પાંચાની કેળવણી, અથવા પ્રાથમિક કેળવણી, શરૂ થાય તે પહેલાંના કાળમાં બાળકોને કેળવણી આપવા તરફ આપણા દેશમાં ભાગ્યે જ કંઈ લક્ષ અપાયું છે. સ્વ. ગિજુભાઈના

પ્રયત્નને પરિણામે એકલા ગુજરાત પ્રાન્તમાં જ બાળશિક્ષણે ઠીકઠીક પ્રગતિ કરી છે. ૩ અને ૬ વરસની વંચેનાં બાળકો માટે આખા દેશમાં બાળમન્દિરો કાઢવાં જોઈએ. મોટેસોરી ને કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિ-ઓનો ખરચ હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં પોસાય એમ નથી. એટલે સાદાં પણ શિક્ષણપ્રદ સાધનો ચોજીને એ પદ્ધતિઓને હિંદની પરિ-રિચિતિ સાથે બંધબેસતી કરવી જોઈએ.

પાયાની કેળવણી—આજની પ્રાથમિક કેળવણી તો નર્થ ફારસરૂપ છે. ગાંધીજી લખે છે : “પાયાની કેળવણી અથવા ‘નંદ તાત્રીમ’ શહેરોનાં તેમજ ગામડાંનાં બાળકોનું ભારતવર્ષમાં જે કંઈ ઉત્તમ અને ચિરસ્થાયી વસ્તુઓ છે તેની સાથે અનુસંધાન કરાવી આપે છે. તે શરીર તેમજ મન ઉભયનો વિકાસ સાધે છે; બાળકને દેશની ભૂમિ સાથે જડેલું રાખે છે; તેના મનમાં ભાવિનું લગ્ય ચિત્ર ખડું કરે છે; અને એ ભાવિની સ્થાપનામાં તે બાળક કે બાળા પોતાના અભ્યાસકાળના આરંભથી જ પોતાનો ફાળો આપવા માંડે છે.”^૧ વર્ધા યોજનામાં કહેયું છે કે પાયાની કેળવણી, મક્ત અને ફરજિયાત હોઈ, સાત વરસ ચાલવી જોઈએ; અને તેમાં અંગ્રેજી બાદ કરતાં મેટ્રિકના ધોરણુ જેટલું સામાન્ય જ્ઞાન, ને તે ઉપરાંત એક ઉદ્યોગનું ઠીકઠીક શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. છોકરા છોકરીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે બધી કેળવણી, બને ત્યાં સુધી, કંઈક આમદાની કરી આપે એવા ઉદ્યોગ વાટે અપાવી જોઈએ. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ઉદ્યોગથી બેવડો હેતુ સધાવો જોઈએ—વિદ્યાર્થી પોતાની શી વગેરે જેટલા પૈસા પોતાની મહેનતના પરિણામ-રૂપે આપે; તથા સાથેસાથે તે નિયાળમાં જે ઉદ્યોગ શીખે તેની મારફતે તેનો પુરુષ અથવા સ્ત્રી તરીકેનો સર્વાંગી વિકાસ સધાય. જમીન, મકાન ને સાધનસામગ્રીનું ખરચ વિદ્યાર્થીની મહેનતની પેદાશમાંથી નીકળે એવી કલ્પના રખાએલી નથી. ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ એ આ યોજનાનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. એ યોજનાને આખી દુનિયામાં વિખ્યાત કેળવણીકારોએ સંમતિ આપી છે. હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં જનસમૂહની

કેળવણી માટે આ જાતની ચોજના જ અનુકૂળ છે, એમ કહીને હિંદુસ્તાન સરકારે પણ એનો સ્વીકાર કર્યો છે. પાયાની કેળવણી આપનાર નિશાળોનો વહીવટ ગ્રામપંચાયતોના હાથમાં હોવો જોઈએ. મોટાં મોટાં ગામોમાં પણ એવી નિશાળો હોય; જોકે ગામડાંની નિશાળો કરતાં જુદા ઉદ્યોગ તેમાં શીખવાય.

માધ્યમિક કેન્દ્રવળી—માધ્યમિક કેળવણી એ પાયાની કેળવણીના અનુસંધાનરૂપ હોવી જોઈએ. 'જે ઉદ્યોગો પાયાની નિશાળોમાં શીખવાયા હોય તેનું જ વધારે વીગતવાર શિક્ષણ આ નિશાળોમાં અપાય. ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ વચ્ચે અનુસંધાનનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે તો બેસાડ માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચતર કેળવણીમાં પણ ચાલુ રહેવો જોઈએ. માધ્યમિક કેળવણી સ્વયંપૂર્ણ ધટકરૂપ હોવી જોઈએ; કેવળ કોલેજની પૂર્વતૈયારીરૂપ ન હોય.

કોલેજની અથવા વિશ્વવિદ્યાલયની કેન્દ્રવળી—અત્યારે હિંદમાં ૧૮ વિશ્વવિદ્યાલયો છે, તે તેમાં કુલ ૧,૭૬,૨૯૧ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે,^૧ ગાંધીજી લખે છે: “મારી એવી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે આપણી કોલેજોમાં સાહિત્ય ઇત્યાદિ વિષયોની જે દગલાખંધ ‘કેળવણી’ અપાય છે તે નયો દુર્વ્યય છે, અને તેને પરિણામે શિક્ષિત વર્ગોમાં બેકારી આવી છે. એથી વધારે તો જે છોકરા છોકરીઓ એમને દુર્ભાગ્યે આપણી કોલેજોની ચક્ષીમાં ખિસાયાં છે તેમના માનસિક અને શારીરિક બંને પ્રકારના આરોગ્યનો એ ‘કેળવણી’એ ધાણુ વાળી નાખ્યો છે.”^૨ એટલે કોલેજની કેળવણીની અત્યારની પદ્ધતિમાં ધરમૂળનો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કોલેજની કેળવણીમાં મુખ્યત્વે સંશોધનકાર્ય થવું જોઈએ, અને જુદા જુદા વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અપાવું જોઈએ. રાજ્ય તરફથી ચાલતાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આસ કરીને એવા જીવાનોને તાલીમ અપાય જેમની સેવાની રાજ્યને જરૂર હોય. દાખલા તરીકે, રાષ્ટ્રીય સરકારે ડાકટરો,

૧. મિ. જોન સાર્જન્ટનો રિપોર્ટ, પરિશિષ્ટ ટાબલ ‘ડી’.

૨. ‘હરિજનખંધુ’, ૧૦-૭-૧૯૩૯ માં ‘કોલેજની કેળવણી’ એ મથાળાવાળા શેખમાં એ વિષયના ગાંધીજીના વિચારો વિસ્તારથી અપાયેલા છે.

નર્સો, શિક્ષકો, ઈજનેરો, ગ્રામસેવકો વગેરેને માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો કાઢવી જોઈએ. શિક્ષણની ખીજ બંધી શાખાઓમાં ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. રાજ્યનાં કેટલાંક વિશ્વવિદ્યાલયો મુખ્યત્વે પરીક્ષા લેનારી સંસ્થાઓ હોય, ને તે પરીક્ષાઓની શીમાંથી પોતાનું બધું ખર્ચ કાઢી સ્વાધીન બને.

કેલેજીનું વાહન—કેળવણી સરૂઆતથી આખર સુધી માતૃભાષા દ્વારા જ અપાવી જોઈએ. “અગ્રેજ વાહને દેશની શક્તિને ચૂસી લીધી છે. તેણે લોકોની આવરદા ટુંકી કરી નાખી છે. તેણે શિક્ષિત લોકોને જનસમૂહથી વિખૂટા પાડ્યા છે તેણે કેળવણીને વિનાશકરણ ખરચાળ બનાવી છે. એ ક્રિયા હજુ ચાલુ રહે તો તેનાથી રાષ્ટ્રનો આત્મા હણાવાનો ભય રહે છે. તેથી કેળવણેનું હિંદ જોટલું જલદી પરદેશી પાઠનના મોહપાશમાંથી છૂટે એટલો એને તેમજ લોકોને લાભ થાય.”

પ્રાદેશિકલક્ષણ—આમાં કેવળ લખતાં વાંચતાં શીખવે ન ચાલે. આ કેળવણીનું હોય તો લોકોનું આર્થિક ને સાંસ્કારિક ધોરણ આજના કરતાં ઊંચું બનાવવાનું હોવું જોઈએ. આમવર્ગના માણસોને રાજ્ય-રાજના આર્થિક જીવનમાં રસ ન જાગે, તો તેઓ કેવળ અભ્યાસને આતર અભ્યાસ નહીં કરી શકે. પાયાની કેળવણીની પેઠે પ્રાદેશિકલક્ષણ પણ કંઈક ઉદ્યોગ કે ધંધા વાટે અપાવી જોઈએ. તે વાટે તેઓ લખતાં વાંચતાં શીખે, એટલું જ નહીં પણ આરોગ્ય, સહાય, નાગરિક અધિકાર, અને સહકારી પ્રયાસ વગેરે અનેક વિષયોનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવે. તેમને જાતજાતના વિષયો પર ઉપયોગી ને સસ્તું સાહિત્ય પણ આપવું જોઈએ. તે ન હોય તો એ લોકો લખતાં વાંચતાં આવડેનું જૂની જવાના, તેમાં રાષ્ટ્રસેવાની લાવનાથી રંગાયેલા સારા શિક્ષકો જોઈએ. દેશી નાટક, લોકનૃત્ય, લોકસાહિત્ય, ને લોકસંગીતને પ્રાદેશિકલક્ષણમાં અવસ્થા સ્થાન મળવું જોઈએ.

બેંકો અને વીમા કંપનીઓ

હિંદમાં મોટા પાયા પર યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગો સ્થાપવા હોય, તો તેને માટે અઢળક ધન જોઈએ. આને અંગે બેંકોની પણ ગોઠવણ જોઈએ.

એ બેંકા પર ખાનગી વહીવટ ન હોવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય બેંકા પર રાષ્ટ્રીય સરકારનાં જ માલિકીને વહીવટ રહે. તેમાં ગામડાને માટે જીલ્લા ખાતું રહેવું જોઈએ. આર્થિક ચોજનાનો અમલ આગળ વધે તેમ તેમ વીમાને માટે—ખાસ કરીને ખેતી અંગેના વીમાને માટે—પુષ્કળ અવકાશ રહેશે. એના ઉપર પણ ખાનગી માલિકી ને વહીવટ ન રહેતાં તે સરકારના હાથમાં રહેવાં જોઈએ. સરકારે કાં તો અત્યારની બેંકા ને વીમા કંપનીઓને ખરીદી લેવી રહેશે; અથવા તો તેમના કામકાજ પર—ખાસ કરીને વ્યાજ અને પૈસાના રોકાણની બાબતમાં—કડક અંકુશ ને દેખરેખ રાખવાં પડશે.

આંકડા અને સંશોધન

આર્થિક, ઔદ્યોગિક ને વૈજ્ઞાનિક વિષયોને લગતા આંકડા ભેગા કરવા માટેનું આજનું તન્ત્ર બહુ ખામીવાળું છે. દાખલા તરીકે, અત્યારે આંતરિક વેપાર, ફળ ને શાકભાજીનું ઉત્પાદન, દુग्ધાલયો, પશુધન, અને ગૃહઉદ્યોગોની બાબતમાં હકીકતો ને આંકડા પૂરતાં મળતાં નથી. મળે છે તે પણ ચોક્કસ ને વિશ્વાસપાત્ર હોતા નથી. —આને માટે રાષ્ટ્રીય સરકાર એક નોખું ખાતું કાઢે; ને તેની શાખાઓ સર્વ પ્રાન્તોમાં હોય. આંકડાની ગણતરીમાં પણ ધરમૂળનો સુધારો કરવો રહેશે. ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન કે બીજા કોઈ પણ વિષય લો, તેમાં સંશોધનની ગોઠવણ આજે દેશમાં નહીંજેવી છે. આર્થિક ચોજના રાષ્ટ્રનું હિત સધાય એવી રીતે ચલાવવી હોય, તો ખેતી, ઉદ્યોગ, વેપાર, વાહનવહેવાર, આરોગ્ય, કુળવણી વગેરે સર્વ વિષયોનું સંશોધન ચાલવું જોઈએ. તેને માટે એક નોખું ખાતું રાષ્ટ્રીય સરકારના હાથ નીચે હોય, ને જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં તેની શાખાઓ હોય.

૧૨. વેપાર, અને સંપત્તિની વહેંચણી

દેશનો આંતરિક વેપાર

દેશમાં જોડેવત્તે અંશે સ્વાવલંબી ને સ્વયંપૂર્ણ એવા ઘટકો સ્થપાશે એટલે વેપારની જરૂર આપોઆપ ઓછી થશે. એટલે દેશનો

આંતરિક વેપાર એવી રીતે ચલાવવો જોઈએ કે જેથી પેદા થયેલા માલનો અને એટલો વધારેમાં વધારે ભાગ જ્યાં પેદા થાય ત્યાં જ, કે તેની નજીકના પ્રદેશમાં, ખપી જાય. એમ કરવાથી, વચલા વેપારીની દલાલી નીકળી જશે; બીજોના ભાવમાં અમુક સ્થિરતા ટકી રહેશે; અને દેશનાં વાહન-વહેવાર, ખેડો ને ચલણી નાણાં પર ઓછામાં ઓછી તાણ પડશે. જુદી જુદી બીજો પરત્વે સ્વાવલંબી ઘટક જુદા જુદા—ગામ, તાલુકો, જિલ્લો કે પ્રાંત — હેઠળ રહે, એમ પાછળ કહેવાઈ ચુકું છે. પણ સામાન્ય રીતે એકાઠે કીકડીક મોડું ગામડું, કે પાંચ માઈલના મેરવાની અંદર આવેલો ગામડાનો સમૂહ, એ — ઓછામાં ઓછું અન્ન, વસ્ત્ર, ને આશ્રય એ બાજતો પૂરતાં તો — સ્વાવલંબી ને સ્વયંપૂર્ણ બની શકે. આમાં આજના પ્રાન્તવિભાગને 'ધોરણે જ ચાલવું જોઈએ એવું નથી. પ્રાન્તોની નવરચના તો કરવી જ પડશે. આ જુદા જુદા આર્થિક ઘટકો વચ્ચે અમુક મર્યાદિત પ્રમાણમાં આંતરિક વેપાર — અને પદ્ધતિ દ્વિત સંધાય એવી રીતે — આંતરેશો ને તેના પર પ્રામખ્યાયતોનો વહીવટ અને અંકુશ રહેશે. જાવ, નશા, આપાત નિકાસની પ્રદેશિક મર્યાદા, વગેરે બાજતમાં સદકારી અંકુશ તલે રહીને વેપાર કરવાની જૂટ વ્યક્તિઓને પણ આપી શકાય. એક આર્થિક ઘટક માત્ર પોતાના વાપર ઉપરાંતનો જે માલ હોય, અથવા જે ત્યાં જ બનાવી કે ઉગાડી શકતો હોય, તે જ નિકાસ કરી શકે, તેમજ જે માલ તે ન પેદા કરી શકે કે જે તેને જીવનની ગરજિયાત તરીકે જરૂરનો હોય તે જ તે બહારથી આપાત કરી શકે. દાખલા તરીકે કાપડ બનાવવા માટે કે જોઈએ. તે કંઈ બધી ઉગાડી શકતું નથી. એટલે જ્યાં રૂનો પાક થતો હોય તેવા પ્રદેશોએ જ્યાં રૂનો પાક ન થઈ શકે એમ હોય તેવા પ્રદેશમાં કે મોકલવું પડશે. વળી, સ્વાવલંબનનું પ્રમાણ વધારવાની દૃષ્ટિએ પ્રયોગ અને સંશોધન કરવામાં આવે, તો આજે જ્યાં ર નથી જાગતું ત્યાં પણ ઉગાડી શકાય. "માવનો કે સેવાનો વિનિમય જ્યાં જ્યાં ટાળી શકાય એવો હોય ત્યાં ટાળવાનું સંયોજિત અર્થવ્યવસ્થાનું હોય તેવું જોઈએ. તેમ થાય તો રાષ્ટ્રની શક્તિની બચત થાય."

સંપત્તિની વહેંચણી

ઉપર વર્ણવી તેવી ગોઠવણ થાય, તો સંપત્તિની વહેંચણીનો પ્રશ્ન બહુ સારો બની જાય, માલનું ઉત્પાદન નાના નાના અનેક સ્વાવલંબી ઘટકોમાં વહેંચાઈ જાય, ને પાયાના કે મૂલભૂત ઉદ્યોગો તથા સાવ-જનિક ઉપયોગનાં કામ પર રાજ્યની માલિકી સ્થપાય, તો કેવળ શેરોમાં પૈસા રોકી તેના વ્યાજ પર નબનારો વર્ગ ભાગ્યે જ રહેવા પામે. વ્યાજ અને નફાને અંગે જાપજતાં અનિષ્ટો મોટે ભાગે દૂર થાય, અને લોકોની આવકમાં આજે જે ભારે તકાવત છે તે ઝોછો થઈ જાય.

મોટાં ગામં અને શહેરો

૧૯૪૧ માં હિંદમાં ૬,૫૫,૮૯૨ ગામડાં ને ૨,૭૦૩ મોટાં ગામ કે શહેરો હતાં. ગામડાંમાં વસ્તી ૩૭ કરોડ ૯૭ લાખ, અને શહેરોમાં ૪ કરોડ ૯૭ લાખ હતી. એટલે કે દેશની કુલ વસ્તીના ૮૭ ટકા ગામડાંમાં ને ૧૩ ટકા શહેરોમાં હતી. ૧૯૩૧ માં એ પ્રમાણે અનુક્રમે ૮૯ ને ૧૧ ટકા હતાં. ૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદમાં એક લાખથી વધારે વસ્તીવાળાં શહેર ૬૬૪ આજીસેક જ હતાં. દેશની કુલ વસ્તીમાં શહેરોની વસ્તી આસામમાં ૨.૮ ટકા ને મુંબઈમાં ૨૬ ટકા, હતી. એને મુકાબલે ફ્રાન્સમાં શહેરી વસ્તી ૪૯ ટકા, ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં ૫૦.૮ ટકા, ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સમાં ૮૦ ટકા, અને યુ. સ્ટે. અમેરિકામાં ૫૬.૨ ટકા હતી. ભવિષ્યમાં હિંદનાં શહેરોને વિષે આટલા મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા પડશે: (ક) શહેરોની સંખ્યા વધવા દેવી નહીં; (ખ) અત્યારનાં શહેરોની રચનામાં આરોગ્ય, સલામત, રમતગમતની સવડ, કેળવણી, વેપાર ને ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ આવશ્યક સુધારા કરવા; (ગ) મોટા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો, તેમજ પાયાના કે મૂલભૂત ઉદ્યોગો પણ, આજની પેઠે શહેરોમાં જામવા દેવા નહીં. તેને પરોશનાં ગામડાંમાં છૂટાછવાયા વહેંચી નાખવા; (ઘ) વાપર માટેના જે માલ ગામડાંમાં સહેજે પેદા થઈ શકે એવા હોય તે શહેરોમાં પેદા ન થવા દેવો. શહેરોના ઉદ્યોગો ગ્રામઉદ્યોગોમાં માત્ર પ્રતિ જ કરે. શહેરો મુખ્યત્વે ગામડાંમાં પેદા થયેલા માલને માટે બજારનું કામ કરે; (ઙ) શહેરો પોતાની જરૂરિયાતો માટે દૂરનાં શહેરો

ને પ્રાન્તોને બદલે નજીકનાં ગામડાં પર આધાર રાખે. આમાં આજે સાક્ષી કિયાને હિલ્લાવવાપણું રહેલું છે. અત્યારે ગામડાંનું ધન ધસપાડતું શહેરમાં જાય છે. આ યોજનાથી શહેરોનું ધન ગામડાંમાં જતું થશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર

પાછળ જે વ્યવસ્થા વર્ણવી તે અમલમાં આવે તો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની ખામતમાં તો જુદા જુદા દેશો વચ્ચે તેમના વધારાના માલની જ લેવડદેવડ—અને દેશનું હિત સંધાય એ રીતે—થવાપણું રહેશે. જે વસ્તુઓની અમુક દેશમાં ખૂટ પડતી હશે તે જ બહારથી મંગાવવાની રહેશે; ને તેનો હેતુ પ્રજાની ખરેખરી જરૂરિયાતો સંતોષવાનો જ હશે. અત્યારે સાક્ષતા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના મૂળમાં તો મુખ્યત્વે લોભ અને શોષણ જ રહેલાં છે; તેને લીધે સામ્રાજ્યવાદી બળોને વેગ મળે છે; ને તેમાંથી છેવટે ખુનખાર લડાઈઓ જાગે છે. આ યોજના અનુસાર, હિંદ જમતની કોઈ પણ નિર્જળ પ્રજાના આર્થિક શોષણમાં ભાગ નહીં લે. તેમજ તે બીજા દેશોને કાંચે પોતાનું શોષણ પણ નહીં થવા દે. સાથેસાથે હિંદ પરદેશી વેપાર નામે બંધ કરી દેશે એનું પણ નથી. દાખલા તરીકે અમુક જાતનાં વસ્ત્રો, દવાઓ, ને વાદકાપનાં ઓળંગો, અહીંયાં નહીં બનાવી શકાય તો, પરદેશથી મંગાવતાં તે આયોગ નહીં ખાય. તે જ પ્રમાણે, કોઈ ખાસ ચીજો તે જ પેદા કરી શકતું હશે તે નિકાસ કરવાની બીજા દેશોની વિનંતીનો તે અસ્વીકાર નહીં કરે. એવા વિનિમયથી બને પક્ષને લાભ થશે, ને પરિણામે તે ઈર્ષ્યાગ્નેત્ર ઘાઈ પડશે. માંધીજીએ કહ્યું છે : “સ્વદેશીધર્મ” જાળુનાર પોતાના ટૂવામાં કૂખી નહીં જાય. જે વસ્તુ સ્વદેશમાં ન બને અથવા મહાકષ્ટથી જ બની શકે તે પરદેશના દેવને લીધે પોતાના દેશમાં બનાવવા બેઠી જાય તેમાં “સ્વદેશીધર્મ” નથી.”^૧ બીજા બાજુ, જે વસ્તુઓ આપણા દેશમાં સહેલાઈથી બનાવી શકાય ને જેમાંથી મોટી લોભસંખ્યાને રાજ આપી શકાય એમ હોય, તે વસ્તુઓ પરદેશથી મંગાવવી એમાં પણ એટલાં જ અપરાધ અને બેવફરી છે, જમનની જે

અર્થવ્યવસ્થા ડહાપણપૂર્વક રચાયેલી હોય, તેમાં સ્વદેશ કરતાં પરદેશમાં સસ્તે ભાવે માલ વેચવો, સામ્રાજ્યના માલને પહેલી 'પસંદગી' અપાવવી, તેને માટે સામ્રાજ્યસત્તાને જોરે બળબળારી ચલાવવી, ને એમ કરીને નબળા પ્રજાઓને ચૂસવી, એ બધા છછાપંખને માટે અવકાશ જ ન હોવો જોઈએ. હિંદનો આન્તરરાષ્ટ્રીય વેપાર દેશની રાષ્ટ્રીય સરકાર જ ચલાવે, એવી કલ્પના આ યોજનામાં રખાયેલી છે. ખાનગી વેપારીઓ, જેઓ પોતાના સ્વાર્થ કરતાં દેશનો હિતને અધિક અગત્યનું ગણી શકતા નથી, તેમના હાથમાં એ વેપાર રહેવા દેવામાં નહીં આવે. મુક્ત વેપાર અથવા 'ફ્રી-ટ્રેડ'નો નિષેધાન્ત તો હવે મરી જ ગયેલો છે. એટલે હિંદે કાં તો અમુક વસ્તુઓની આયાતની પૂરેપૂરી બંધી કરવી પડશે, અથવા તો પરદેશથી આવતી એ ચીજો પર ભારે જકાત નાખવી પડશે. "હિંદીઓનાં હિત અને અંગ્રેજો કે યુરોપિયનોનાં હિત વચ્ચે કશો ભેદ ન કરવાની વાત કરવી એ હિંદીઓનું દાસપણ કાયમનું કરવા બરોબર છે. રાક્ષસ અને વામન વચ્ચે હડોની સમાનતા શી? હાંબાટૂંકા વચ્ચે સમાનતાનો વિચાર આવી શકે તે પહેલાં વામનને રાક્ષસ જેટલો જાંચો બનાવવો જોઈએ. અને મેદાનોમાં રહેતાં કરોડોને સિમલાની જાંચાઈએ ચડાવવાં અશક્ય છે, એટલે એ જાંચાઈઓ પર બિરાજતા લોકોએ મેદાનોમાં જતરવું રહ્યું. આ ક્રિયા કદાચ કઠોર દેખાય, પણ જો મેદાનોમાં રહેનારં કરોડોને પેલા ખાસ હડોવાળા મૂઠીભર લોકોની બરોબરીમાં મૂકવા હોય તો એમ કયાં વિના છૂટકો નથી."

૧૩. મનુરોનું કલ્યાણ

પાછળ ગણવેલા જુદા જુદા સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા મનુરોનું કલ્યાણ સાધવા માટે સરકારે આટલી બાબતોમાં કાવધાથી જોગવાઈ કરવી રહેશે: (ક) પેટપૂરતી મજૂરી; (ખ) કામ કરવાની આરોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિ; (ગ) કામના કલાકની મર્યાદા; (ધ)

માલિક અને મજૂર વચ્ચેના કષ્ટક પતાવવાને યોગ્ય તત્ત્વની ગોઠવણ; (૬) ધણી, માદગી, અકસ્માત ને બેકારીનાં આર્થિક પરિણામો સામે રક્ષણ. મહાસભાએ ૧૯૩૧ ની કરોબીની બેઠકમાં મૂળભૂત છોકા વિશેના જે ઠરાવ કરેલો તેની રૂએ સરકારે આટલી વસ્તુઓ કરવી રહેશે: (૧) મજૂરો દાસત્વની કે દાસત્વને મળતી જે સ્થિતિમાં રહે છે તેમાંથી તેમનો છુટકારો; (૨) મજૂરોનું રક્ષણ; ખાસ કરીને તેમને સુવાવડના સમય દરમ્યાન રમતની ગોઠવણ; (૩) નિરાણે જઈ શકે એવી ઉંમરનાં બાળકોને ખાણો ને કારખાનાંમાં કામે રાખવાની મનાઈ; (૪) બેઠકો ને મજૂરોને પોતાના હકોની રક્ષા માટે પોતાનાં મહાજનો ખાધવાનો હક રહેશે. મજૂરકલ્યાણ ને મજૂર મહાજનના અમલી કામની બાબતમાં અમદાવાદના મજૂર મહાજનનું કામ અભ્યાસ અને અનુકરણને પાત્ર છે.

[ઉદ્યોગો જ્યાં લગી ખાનગી વહીવટમાં હોય ત્યાં લગી મજૂરોને તેના ભાગીદાર ગણવાની, ને તેમને નફામાં ભાગ આપવાની, જરૂર વિશે ગંધીજીએ ધણીવાર ભાર દ્યો છે, આવી કંઈક યોજનાના અમલ પણ સ્વરાજમાં શક્ય થશે એમ છે. બીજા અનેક દેશોમાં એ વસ્તુ ચાલી છે—અનુવાદક]

૧૪. વસ્તીનો પ્રશ્ન

દુનિયાના બીજા ઘણા દેશોની પેઠે હિંદને પણ વસ્તીનો પ્રશ્ન ઉઠેલવો રહેલો છે, એ વાસ્તવિક હકીકત છે. પણ દેશી ને પરદેશી અર્થસાસ્ત્રીઓ ને મુસદ્દીઓએ એ પ્રશ્નની ગંભીરતા છે તેના કરતાં વધારે વચ્ચેની છે. મિ. એમેરીએ કહેલું કે ખંભાતના દુકાળનું કારણ એ હતું કે ત્યાં વસ્તીમાં અસાધારણ વધારો થઈ ગયેલો. હવે મિ. મર્ચન્ટ કહે છે કે હિંદમાં વસ્તી જેટલી ગ્રામ્યી વધી છે તેટલી ગ્રામ્યી દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં વધી નથી. આ કથનો બહુભરેલા છે તે આ સાથે આપેલા, બુદ્ધાંતુ દેશોમાં ૧૮૮૧ થી ૧૯૩૧ માં થયેલા, વસ્તીના વધારાના ટકા પરથી દેખાઈ આવશે. ઉગ્રાંત અને વેસ ૫૦; જપાન ૭૪; મોલ્ટ ૯૦; ઓસ્ટ્રેલિયા

૧૬૬; ન્યૂઝીલેન્ડ ૧૭૨; યુ. સ્ટે અમેરિકા ૧૮૬; હિંદ (બ્રહ્મદેશ સિવાય) ૩૫. આર્થિક યોજનામાં અમુક અંશે લોકસંખ્યા પર મર્યાદા મૂકવાનું પણ આવશ્યક હોય છે. પશ્ચિમમાં સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ ઈલાજો છૂટથી વપરાય છે. પણ ગાંધીજીનો એવા કૃત્રિમ ઉપાયો સામેનો અણગમો જાણીતો છે. એ રીતે કરેલું સંતતિનિયમન એ તેમને મને ‘અંધારી ખાઈ’ છે. તેઓ કહે છે : “અમુક પરિસ્થિતિમાં કૃત્રિમ ઉપાયો વડે કરેલું સંતતિનિયમન વાજબી છે એમ માની લઈએ, તોપણ કરોડોમાં એનો પ્રયોગ સાવ અશક્ય લાગે છે. કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિનિયમન કરવા કરતાં તેમને સંયમ-પાળવા સમજાવવાનું મને વધારે સહેલું લાગે છે.” “કૃત્રિમ ઉપાયોનો ઉપયોગ એ દુરાચારને ઉત્તેજનરૂપ છે. એ પુરુષને તેમજ સ્ત્રીને બેશામ બનાવી દે છે... કૃત્રિમ ઉપાયોના વાપરને પરિણામે નિર્વીર્યતા ને જ્ઞાનતંત્રની પાયમાલી નીપજ્યા વિના ન જ રહે. એટલે આ ઉપાય તો મૂળ રોગના કરતાંયે ખૂબે માલુમ પડશે.” લોકોને સંયમનું શિક્ષણ આપવું એ હિંદની વસ્તીમાં અદ્યતિ વધારો થતો રોકવાનો એકમાત્ર રસ્તો છે.

૧૫. રાષ્ટ્રીય આવકખરચ, કર, અને ચલાણી નાણું

રાષ્ટ્રીય આવકખરચ અને કરને અંગે આટલા મુદ્દા જણાવવા જરૂરના છે: (૧) કરની વહેંચણી ન્યાયપુરઃસર થવી જોઈએ; ગરીબ માણસો પર ભારે કર ન પડવો જોઈએ; (૨) અત્યારે આવકવેરો ને તે ઉપરાંત વધારાનો આવકવેરો છે તેનું પ્રમાણ બદલાવું જોઈએ. (૩) મીઠાવેરો સાવ નાબૂદ થવો જોઈએ; (૪) કેરી પદાર્થો પરના કરમાથી મળતી આવક જતી કરવી જોઈએ. કેરી પદાર્થોના દવા સિવાય ખીજા ઉપયોગની બંધી કરવી જોઈએ; (૫) ખેતીમાં ઓછામાં ઓછી અમુક વાજબી હદ ઉપરાંતની આવક પર ક્રમે ક્રમે વધતો જતો કર ન ખાવો જોઈએ; (૬) ઓછામાં ઓછી અમુક નિશ્ચિત હદ ઉપરાંતની મિલકત પર ‘મરણવેરો’ કે ‘વારસાવેરો’ લેવાવો જોઈએ; (૭) અત્યારના ખેતીના મહેસલના દરમાં સારી પેઠે ઘટાડો થવો

જોઈએ. જે એતરોમાંથી કમાણી ન થતી હોય તેનું મહેસૂલ પૂરેપૂરું આફ કરવું જોઈએ; (૮) ખાસ કરીને ગામડાંમાં અનાજરૂપે કર આપવાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન અપાવું જોઈએ; (૯) લશ્કરી ખરચ પર ભારે કાપ મુકાવો જોઈએ, જેથી આજના કરતાં અડધું ખરચ થાય; (૧૦) આરોગ્ય, કૃષિવણી, ને સંશોધન જેવી પ્રગતીય કલ્યાણની બાબતોમાં ખરચ વધારવું જોઈએ; (૧૧) સરકારી નોકરીમાં—ખાસ રોકિલા નિષ્ણાતો ખાદ કરતાં—કામ પણ નોકરને મળિને રૂ. ૫૦૦થી વધારે પગાર ન અપાવો જોઈએ.

ચલણી નાણું

ચલણી નાણાની પદ્ધતિ ધરમૂળથી ખદલવાની જરૂર છે. રાજ્ય દેશના ચલણી નાણાની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરશે કે આજે પૈસાથી જ બધી વહેવાર ચાલે છે તે બંધ થઈ જશે. પૈસો એ ખૂણ તો વસ્તુઓના વિનિમયના સાધન તરીકે ચોળાયેલો. પણ હવે તો એ જ એક સાધી મહત્વની વસ્તુ થઈ પડ્યો છે, ને લેણી એને માટે અતિશય અશાન્તિ ને અજીવો બોગવે છે. ચલણી નાણા ને તેના વહેવારની અત્યારની પદ્ધતિ એવી અટપટી ને અકળ થઈ પડી છે કે બેંક બોર્ડ ઇંગ્લેન્ડના મવર્નરને પણ કપૂલ કરવું પડ્યું છે કે “હું એ સમજતો નથી.” સામાન્ય માણસને તો એવી ગૂઢ ને અકળ પદ્ધતિના ખૂણ ને લાચાર સાક્ષી બન્યા વિના છૂટકો જ નથી થતો. ખેડૂત દર વરસે એટલો ને એટલો જ પાક ઉતારતો હોય છતાં તેને લાવતી અડગતર, મોંઘારત ને સોંધારતને વરા રહેવું પડે છે, ને એ ફેરફારો પર તેનો અંકુશ ચાલતો નથી. એટલે ચલણી નાણાની પદ્ધતિ ઘણી સારી ને સુગમ બનાવવી પડશે. સરકાર અથવા તો પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તેની વ્યવસ્થા કરતા હશે, એટલે તેને મૂડીવાળાઓ ને શેરદલાલોના હાથમાં સદાનું સાધન બનવા દેવામાં નહીં આવે. દેશની નિકાસ, આયાત, બીજા દેશો સાથેના નાણાવહેવાર, એ બધા પર રાજ્યનું નિયમન રહેશે ને દેશના આંતરિક વેપારની વધઘટ ક્યાં કરશે. એ રીતે આંતરિક વેપારમાં આવતી સ્થિરતા ટકાવી રાખવામાં આવશે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર બને એટલો

ધટાડી ઓછામાં ઓછો રાખવામાં આવ્યો હશે; એટલે પરદેશોમાં નાણાંને અંગે થતા ફેરફારો ને તેના લાવમાં થતી વધઘટની ઝાઝી અસર દેશની અંદરના ચલણી નાણા પર નહીં પડે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પણ મૂળે હતો તેવો, વસ્તુઓના વિનિમયરૂપ, બનાવી દેવામાં આવશે; ને માલના બદલામાં માલ જ આપવામાં આવશે. દેશની ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં માલના સાટાની પદ્ધતિ ફરી દાખલ કરવામાં આવશે; એટલે દેશના આંતરિક વહેવાર માટેનું જે ચલણી નાણું હશે તેની જરૂર પણ આપોઆપ ઓછી થઈ જશે. જમીન મહેસૂલ ખેતીમાં પાકેલી ચીજોના રૂપમાં આપવાના લાભ પાછળ ગણાવેલા છે. ગામડાંના કારીગરો, શિક્ષકો, ડોક્ટરો ને સ્થાનિક અધિકારીઓને પણ પગારનો અમુક ભાગ રોકડ નાણાંને બદલે ચીજોના રૂપમાં આપી શકાય. અત્યારે પણ ધણીખરાં ગામડાંમાં એ પ્રમાણે બને છે. દેશનો આંતરિક વેપાર ધણે અંશે અમુક ગ્રામસમૂહ, તાલુકા કે જિલ્લા પૂરતો ચાલતો હશે; એટલે ચલણી નાણાંનું મહત્ત્વ ને તેનાથી થનારું નુકસાન બંને સારી પેઠે ઓછા થઈ જશે. અમુક અમુક ચીજો અમુક પ્રમાણમાં અપાય તો બદલામાં અમુક વાપરતી ચીજો—જેવી કે અનાજ, કાપડ, દૂધ વગેરે—આટલા પ્રમાણમાં મળે, એવી તે તે ચીજોની કિંમત ખીજી ચીજોના રૂપમાં ઠરાવેલી હોય, તો ગામડાંના લોકોને સુગમતા પડે. એ સંબંધમાં ગોપુરી (વર્ધા)માં દાખલ કરેલી સૂતરનાણાની યોજનાનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે.^૧

૧૬. રાજ્યકારભાર

પાછળ અનેક ઠેકાણે ભાર દબતે કહ્યું છે કે ઉત્પાદનનું વિકેન્દ્રીકરણ—એટલે કે ઉત્પાદનનું કામ સંખ્યાબંધ ગામડાંમાં ફેલાવી દેવું ને ત્યાં નાના પાયા પર ચલાવવું—એ આ યોજનાનું મધ્યમિંદુ છે. એ જ સિદ્ધાન્ત રાજ્યકારભારને પણ લાગુ પાડવો રહેશે. રાજ્યવહીવટમાં સૌથી નાનો ધટક તે ગ્રામપંચાયત હશે. તેને પોતાના આંતરિક

કારભારમાં બને એટલી વધારેમાં વધારે સ્વતન્ત્રતા અપાશે. તે પછી-
 નો ઘટક તે અમુક ગામડાંને બેગાં કરીને રચેલો ગ્રામસમૂહ છે; તેનો
 વહીવટ ગ્રામસંઘપંચાયત ચલાવે. એવી અનેક સંઘપંચાયતો મળીને
 આજના તાલુકા કે તલ્લીસીલને મળતો ઘટક બને. તે પછી અનેક
 તાલુકાની પંચાયતો કે સમિતિઓ મળીને જિલ્લા પંચાયત કે સમિતિ
 બને. શહેરોમાં નગર (મ્યુનિસિપલ) સમિતિ હોય. એવી જિલ્લા કે
 નગર સમિતિઓને માથે વિભાગ સમિતિઓ કે પ્રાન્તિક ધારાસભાઓ
 હોય એ પ્રાન્તિક ધારાસભાઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓને દેશની
 વડી એટલે કે મધ્યવર્તી ધારાસભામાં મોકલે. એ ધારાસભા
 આખા દેશનો વહીવટ ચલાવનારી ને કાયદા, ઘડનારી સર્વોપરી સંસ્થા
 હોય. આ સમિતિઓમાં સભ્યો કેવી રીતે ચૂંટાય? ગ્રામપંચાયતોમાં
 પ્રુપ્ત ઉંમરનાં સર્વ માણસોને મતાધિકાર હોય, અને ચૂંટણી સીધી
 રીતે એટલે કે એ સર્વ મતદારોના મતથી થાય. પણ એથી ઉપરની
 સમિતિઓને માટે ચૂંટણી આડકતરી રીતે થાય; એટલે કે દરેક નીચલી
 પંચાયત કે સમિતિ પોતાથી ઉપરની સમિતિ માટે પોતાના પ્રતિનિધિ-
 ઓને ચૂંટી કાઢે.^૧ આર્થિક પિકાસની આ યોજનાનો અમલ કરવા
 માટે એક મધ્યવર્તી રાષ્ટ્રીય યોજના સમિતિ હશે, ને પ્રાન્તે પ્રાન્તે
 તેની શાખા હશે, એ ખરું. પણ સૌથી વધારે ભાર તો ગ્રામપંચાયતોને
 સજવન કરી તેને કારભારની વધારેમાં વધારે સ્વતન્ત્રતા આપવા પર મુકાશે.
 આ તો આ યોજના અનુસાર કલ્પેલી રાજ્યકારભારની પદ્ધતિની
 કેવળ આગી રેપરેખા છે દેશના રાજ્યમંધારણની વીગતો રજૂ કરવા-
 નું આ પુરતકનું કામ નથી.

૧૭. અંદાજપત્ર

આટલે સુધી માત્ર મૂળમૂલ સિદ્ધાન્તો ને સામાન્ય નીતિની કેટ-
 લીક વીગતોનાં જ ચર્ચા ને વિવેચન કરેલા છે. હવે એને અંગે થનારા

૧. આડકતરી ચૂંટણી વિષેના આધીજ્ઞના વિચારો માટે નુએ મોગમેજ
 પરિષદમાં આપેલું તેમનું બાષણ, 'નવજવન', ૧૧-૧૦-૧૯૩૧-અનુવાદ

ખરચનો વિચાર કરવો જોઈએ. અહીં આપેલા બધા અંદાજ યુદ્ધ પહેલાંના ભાવ પ્રમાણે ગણેલા છે.

ખરચની બાબતો

(ક) છેતી—જમીન પર ખાનગી માલિકાને બદલે રાષ્ટ્રીય માલિકા સ્થાપવામાં આવે, તેને અંગે જૂના માલિકાને વળતરરૂપે પૈસા આપવા પડે. આવી રીતે લીધેલી જમીનોના વાર્ષિક મહેસૂલથી દસગણા દરે ગણુતાં, આ કામમાં આશરે બે અબજ રૂપિયાનું ખરચ થાય. દેશમાં જે ૧૭ કરોડ એકર જમીન પડતર છે, તેનો ખેતી માટે ઉપયોગ કરવા માટે, એકર દીઠ રૂ. ૨૦ ને દરે, રૂ. સાડાત્રણ અબજનું કુલ ખરચ થાય. પાણીના ધસારાથી થતું જમીનનું ધોવાણ અટકાવવાને રૂ. ૧ અબજ ખરચવા જોઈએ. તે પછી પણ એ દરેક કામ પાછળ દર વરસે લગભગ રૂ. પાંચ કરોડનું ખરચ કરવું પડે. ૧૯૩૮-૩૯માં જે નહેરો મોજૂદ હતી તેના પર કુલ મૂડીનું રોકાણ રૂ. ૧ અબજ ૫૩ કરોડનું હતું. પાકને બારે માસ પાણી પૂરું પાડવાની જે સવડ આજે છે તે બેવડી કરવામાં આવે, તો એ માટે રૂ. દોઢ અબજ જોઈએ. કૂવા, તળાવ, વગેરે ખોદાવવામાં તે ઉપરાંત બીજા રૂ. ૨૫ કરોડ થાય. તે ઉપરાંત એની પાછળ દર વરસે રૂ. ૫ કરોડ ખરચવા પડે. દસ વરસમાં રૂ. એક અબજ પ્રયોગ માટેના 'ફાર્મ' પાછળ વાપરી શકાય. એમાંથી યનારી વાર્ષિક આવક ગણતરીમાં લેતાં, એ ફાર્મો પાછળ દર વરસે આશરે રૂ. ૨૫ કરોડ ખરચવા પડે. તે ઉપરાંત અનેક કામને માટે ખેડૂતને સરતે વ્યાજે નાણાં ધીરવાની જોગવાઈ સરકારે કરવાની રહે. ગામદીઠ રૂ. ૪ હજારને હિસાબે ખેતીના સુધારા માટે નાણાં પૂરાં પાડવાને કુલ ખરચ રૂ. અઢી અબજ થાય. એ ખરચ સ્થાયી હોઈ એક જ વાર કરવું પડે; ને તે નાણાં વીસેક વરસમાં પાછાં મેળવી શકાય. આમ આ યોજનાના સમય દરમિયાન ખેતીને માટે સ્થાયી ખરચ રૂ. ૧૧ અબજ ૭૫ કરોડ, ને વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૪૦ કરોડ થશે. આટલું ખરચ કરવાથી દસ વરસમાં ખેતીની આવક આજના કરતાં બમણી કરી શકાય.

(ખ) પ્રામલ્લોગો—આમાં મોટામાં મોટી જરૂર સરસે વ્યાજે નાણાં ધીરવાની છે. તે માટે ગામડાદીઠ રૂ. ૫ હજાર જેટલો. એ નાણાં ગ્રામપંચાયતો કે સહકારી બેંકોને લાંબી લેાન તરીકે આપી શકાય, તે તે વીસ વરસમાં પાછાં મેળવી શકાય. એવું સ્થાયી—દરવરસે ન થનારું—ખરચ કુલ રૂ. સાડાત્રણ અબજ થાય.

(ગ) મોટા મથવા મૂલભૂત ઉદ્યોગો—હિંદમાં આ ઉદ્યોગો પાછળ મૂડીનું રોકાણ ફેટ્યું કરવું પડે એનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે ચાલતા ઉદ્યોગોમાં ફેટલી મૂડી રોકાયેલી છે તેના ચોક્કસ આંકડા પણ મળતા નથી. સર વિશ્વેશ્વરયાએ કરેલી અટકળ પ્રમાણે રૂ. સાડાસાત અબજ હિંદના યન્ત્રોદ્યોગમાં રોકાયેલી છે. તેમાંથી રૂ. ત્રણ અબજ પરદેશી કંપનીઓના છે. બાકીના રૂ. સાડાચાર અબજમાંથી રૂ. બે અબજ હિંદીઓની માલિકીવાળા મૂલભૂત કે પાયાના ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે એમ માની શકાય. પરદેશી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ ને હિંદીઓના હાથમાં રહેલાં મૂલભૂત ઉદ્યોગો રાજ્યે દસ વરસમાં ખરીદી લેવા રહેશે. એમાં કુલ રૂ. પાંચ અબજનું ખરચ થશે. તે ઉપરાંત જો રાજ્ય દેશનું રક્ષણ ને ખીળ મૂલભૂત ઉદ્યોગોના વિકાસ પાછળ રૂ. પાંચ અબજ રોકે, તો આ કામમાં મૂડીનું કુલ રોકાણ રૂ. દસ અબજ થાય.

(ધ) સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામો—

(૧) શાહનશહેવાર—૧૯૩૮-૩૯માં હિંદની રેલવેઓ પાછળ કુલ રૂ. સાડાઆઠ કરોડની મૂડી રોકાયેલી હતી. એ મૂડી અત્યારે ધણીખરી રાજ્યની માલિકીની છે. દસ વરસમાં ખીળ ૨૫ ટકા જેટલી રેલવે વધે એમ માનીએ, તો ખીળ રૂ. બે અબજ રોકવા પડે. રેલવે નલાવવાનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. પાંચ કરોડનું થાય.

અત્યારે દેશમાં સડકો એકંદરે લગભગ સાડાત્રણ લાખ માઇલ જેટલી છે. તેમાં બે લાખ માઇલ ઉમેરવા પડે; મામવિસ્તારોમાં કાચી સડકો વધારવાની ખાસ જરૂર છે. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૫ હજાર મથતાં

કુલ ખર્ચ રૂ. એક અબજનું થાય; ને તેના નભાવ પાછળ વરસે રૂ. ૫ કરોડ ખર્ચવા પડે.

મૂલભૂત ને પાયાના ઉદ્યોગોમાં મૂડીના રોકાણના જે રૂ. ૫ કરોડ ગણ્યા છે તેમાં પરદેશી ને દેશી વહાણવટાની કંપનીઓ ધીરેધીરે ખરીદી લેવાની જોગવાઈ રાખેલી છે. કાંકાના બંદરો ને અત્યારનાં વહાણો વગેરેમાં સુધારા કરવા માટે સરકારમાં રૂ. ૨૫ કરોડ પૂરતા થાય. આ યોજનાના સમય દરમ્યાન વેપારી કાફલો તૈયાર કરવા પાછળ રૂ. ૫૦ કરોડ વાપરી શકાય. કાંકાના વહાણવટાના તથા વેપારી કાફલાના નભાવ માટે દર વરસે રૂ. ૫ કરોડ ખર્ચવા પડે.

મુલકી હવાઈ વહેવાર, ટપાલ, ને તારની સગવડોના વધારા પાછળ સરકારમાં લગભગ રૂ. ૨૫ કરોડ વાપરવા પડે. આ રીતે વાહન-વહેવારનાં સાધનો પાછળ સ્થાયી ખર્ચ રૂ. ૪ અબજ, ને વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૫ કરોડ, થશે.

૨. પ્રજાકીય આરોગ્ય—દરેક ગામડામાં એક ગામડી દબનું દવાખાનું હોવું જોઈએ. તેમાં એક ડાક્ટર ને એક તાલીમ પામેલી નર્સ હોય. તેનું ૮૦૦ ચોરસ ફૂટનું સાદું મકાન બાંધવાનું ખર્ચ લગભગ રૂ. ૬૦૦ થાય. સાધનસામગ્રી પાછળ સરકારનું ખર્ચ લગભગ રૂ. ૫૦૦ થાય. આ ખર્ચ રૂ. ૭૫ કરોડ થાય, ને તે પ્રાન્તિક સરકાર ઉપાડે. ચાલુ ખર્ચનો અડધો ભાગ ગ્રામપંચાયત, ને અડધો ભાગ પ્રાન્તિક સરકાર આપે. દરેક ગામડાના દવાખાના દીઠ વરસે રૂ. ૧ હજારનું ચાલુ ખર્ચ ગણતાં, એના અડધા ભાગના ખર્ચ પાછળ આખા દેશને માટે રૂ. ૩૫ કરોડ થાય.

શહેરી વિસ્તારો માટે, દર દસ હજાર માણસદીઠ એક સાધન-સામગ્રીવાળું ઇસ્પિતાલ જોઈએ. એ હિસાબે હિંદનાં શહેરોમાં આજમાં આજાં પાંચ હજાર ઇસ્પિતાલ જોઈએ. અત્યારે ૨ હજાર ઇસ્પિતાલ છે એમ માનીએ, તો બીજાં ત્રણ હજાર બાંધવાં પડે. પ્રસૂતિની સગવડ સહિત કુલ ૪૦ ખાટલાવાળું એક ઇસ્પિતાલ બાંધવાનું ખર્ચ

આશરે રૂ. ૫૦ હજાર થાય. એટલે આ મકાનો પાછળ કુલ ખરચ રૂ. ૧૫ કરોડ થાય. દરેક ઇસ્પતાલ પાછળ વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૨૦ હજાર થાય. એટલે કુલ વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૫ કરોડ થાય. તે ઉપરાંત ક્ષય, કોલ, કેનસર, જનનેન્દ્રિયના રોગો, માનસિક રોગો માટેના ખાસ ઇસ્પતાલ કાઢવાને રાજ્ય ખીજા રૂ. ૧૭ કરોડ ખરચે.

ગામડાંમાં સ્કાઇ, જળાશયો, ને ઘર સુધારવા પાછળ રાજ્યે કુલ રૂ. ૧ અબજનું ખરચ કરવું જોઈએ. ગામડાંમાં વધારે દૂધ જોડાવવાની જરૂર છે. એમાં અમુક ભાગની મદદ પ્રાન્તિક સરકાર આપે. આ કામ માટે ગામડાદીક રૂ. ૨ હજાર ખરચવામાં આવે, તો આશરે રૂ. ૧ અબજ ૩૫ કરોડ જોઈએ. રૂ. ૨૫ કરોડ શહેરોમાં પાણી પૂરું. પાડવા પાછળ ખરચાય. તે ખરચ મુખ્યત્વે ગ્રામપંચાયતો ને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ભોગવે. પણ શરૂઆતમાં વાર્ષિક ખરચ માટે રૂ. ૫ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવે.

આમ પ્રજાકીય આરોગ્ય પાછળ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૨ અબજ ૬૦ કરોડ ને વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૪૫ કરોડ થશે.

૩. કેલવળી:

(૧) પાયાની કેલવળી—જને તો દરેક ગામડાંમાં સાત ધોરણવાળી પાયાની કેળવણીની એક એક નિશાળ હોય. તેનું એક મકાન બાંધવાનું ખરચ આશરે રૂ. ૨ હજાર થાય. એટલે ગામડાંમાં નિશાળોનાં મકાન બાંધવાનું કુલ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૧ અબજ ૩૨ કરોડ થાય. એમાંથી અડધું, એટલે કે રૂ. ૬૬ કરોડ, પ્રાન્તિક સરકાર આપે. બાકીનું અડધું ગ્રામપંચાયતો — અમુક અંશે શરીરશ્રમરૂપે—આપે. શહેરોમાં નિશાળોનાં નવાં મકાન બનાવવા પાછળ રૂ. ૧૪ કરોડ ખરચી શકાય. ગામડાં ને શહેરોમાં ઉદ્યોગશિક્ષણની જોગવાઈ માટે રૂ. ૨૦ કરોડના ખરચનો અંદાજ બંધાય. આમ કુલ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૧ અબજ થાય. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘની દેખરેખ તળે સેવાગ્રામમાં થયેલા પ્રયોગોમાં એમ જણાયું છે કે પાયાની કેળવણીની અથવા ‘નંદ તાલીમ’ની નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓના દાયકામની આવકમાંથી—ખાસ કરીને કાનણ

ને વંચાટ એ મૂળ ઉદ્યોગ હોય ત્યારે—શિક્ષકોના પગારનો એ-તૃતીયાંશ ભાગ નીકળે છે. બાકીનો ત્રીજા ભાગનો પગાર ગામડાંમાં ગ્રામપંચાયતો, ને શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ આપે. પણ આ યોજનાના અરંભ-કાળમાં પ્રાન્તિક સરકારો આ નિશાળોને મદદ આપવા પાછળ રૂ. ૨૫ કરોડ ખરચી શકે.

(૨) માધ્યમિક કેળવણી—આ નિશાળો એ આગળ વધેલી ઉદ્યોગ-શાળાઓ હોય, ને ત્યાં ઉત્પાદક ઉદ્યોગધંધા દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હોય. એવી નિશાળો માટે વધારે મકાનો પૂરાં પાડવાને પ્રાન્તિક સરકારોને કદાચ રૂ. ૨૫ કરોડ ખરચવા પડે, ને રૂ. ૨૫ કરોડ ઉદ્યોગોના સરંજામ માટે ખરચવા પડે. શિક્ષકોના પગારોનો જે ભાગ વિદ્યાર્થીઓના ઉત્પાદક કામની આવકમાંથી નીકળે. બાકીનો ભાગ પ્રાન્તિક સરકારો આપે. મિ. સાર્જન્ટની યોજના અનુસાર આ ઔદ્યોગિક હાઇસ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આશરે એક કરોડ રહેશે. દર વરસે વિદ્યાર્થીદોઠ રૂ. ૫૫ ગણતાં, રાજ્યે ભોગવવાના ત્રીજા ભાગના વાર્ષિક ખર્ચની રકમ લગભગ રૂ. ૨૦ કરોડ થશે. પાયાની તેમજ માધ્યમિક નિશાળોમાં તૈયાર થયેલા વેચાણની ગોઠવણ કરવાની જવાબદારી સરકારને માથે જ રહેશે.

(૩) પ્રૌઢકેળવણી—૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે પ્રૌઢ માણસોની સંખ્યા આશરે ૧૭ કરોડ ૫૦ લાખ છે. અક્ષરમાનપ્રચારનું ખરચ માથાદોઠ રૂ. ૪ આવે છે. એટલે આખા હિંદને માટે રૂ. ૭૦ કરોડનું ખરચ થાય. એ શિક્ષણના રાત્રિવર્ગો સામાન્ય નિશાળોમાં લેવાય, ને ઘણી જગાએ પાયાની નિશાળોના શિક્ષકો જ એ વર્ગો ચલાવે. ચીનમાં બાળકો પોતાનાં માબાપો ને સગાંને લખતાંવાંચતાં મોટા પ્રમાણમાં શીખવે છે.

(૪) વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી—અત્યારની કોલેજો ને યુનીવર્સિટીઓને અપાતી સરકારી મદદની રકમ એકદમ બધે ન કરી શકાય. આજની શિક્ષણપ્રથામાં ટેટલાક સુધારા કરવાની જોગવાઈ પણ રાખવી પડશે. દાખલા તરીકે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય એવો નિયમ કરવાથી

પાંચ પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા પાછળ ખરચ કરવું પડશે. મિ. સાન્ન્ટના આંકડાને ધોરણે કોલેજ અને વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી પાછળ દર વરસે રૂ. ૫ કરોડનું ખરચ કરવું પડશે.

[કેળવણીના ખરચ અંગેના ગાંધીજીના વિચારો માટે જુઓ 'હરિજનબંધુ' ૧-૮-૧૯૩૭; તથા ૧૦-૧૭-૧૯૩૮—અનુવાદક]

(૫) કાર્યકર્તાઓની કેલવળો—આ યોજનાનો અમલ કરવા માટે કુશળ સ્ત્રીપુરુષ કાર્યકર્તાઓનું જે મોટું દળ ઊભું કરવું પડશે તેને તાલીમ આપવા માટે પુષ્કળ ધનની જરૂર પડશે. ડાક્ટરો, નર્સો, શિક્ષકો, સ્થપતિઓ, ઇજનેરો, સમાજસેવકો. ને ગ્રામસેવકો, ગ્રામઉદ્યોગના નિષ્ણાતો વગેરેને તાલીમ આપવા માટે બંને એટલી વહેલી સંસ્થાઓ કાઢવી પડશે. પરદેશી નિષ્ણાતોની મદદ પણ મેળવીને તેનો ઉપયોગ કરવો પડશે. આને માટે સ્થાપી તેમજ વાર્ષિક ખર્ચ કેટલું થશે એનો ચોક્કસ અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે. પણ આ યોજનાના સમય દરમિયાન રૂ. ૭૫ કરોડ સ્થાયી ખરચના ને રૂ. ૫૦ કરોડ વાર્ષિક ખરચના ગણવા ઠીક પડશે. પૈસા ઉપરાંત ગ્રામસેવાની ભાવનાથી ગ્રેરાયેલાં સેવક સેવિકાઓ પણ પસંદ કરીને કેળવવાં પડશે. એમનામાં ગ્રામસેવાની ભાવના ને ગ્રામવૃત્તિ જોડશે. એવી ભાવના કેવળ રાષ્ટ્રીય સરકાર જ આપણા જીવાનોમાં પેદા કરી શકે. આમ કેળવણી પાછળ કુલ સ્થાયી ખરચ રૂ. ૨ અબજ ૬૫ કરોડ, અને વાર્ષિક રૂ. ૧ અબજ થશે.

(૬) સંશોધન—ઉપર કાર્યકર્તાઓની તાલીમ માટે જે રૂ. ૭૫ કરોડ રાખ્યા તેમાંથી અમુક ભાગ રાષ્ટ્રીય નવરચનાનાં અનેક કામોને અંગે સંશોધન કરવામાં વપરાશે. છતાં કેવળ સંશોધનને માટે જ બીજા રૂ. ૨૦ કરોડ રાખવા ઠીક પડશે.

આ રીતે, આ યોજનાના સમય દરમિયાન જુદાં જુદાં કામો પાછળ કુલ ખરચ આ પ્રમાણે થશે (આંકડા કરોડ રૂપિયામાં છે):

ખેતી	સ્થાયી વાર્ષિક નમાવ માટે
				૧,૧૭૫
				૪૧

ગ્રામઉદ્યોગ	૩૫૦	—
મૂલભૂત કે પાયાના ઉદ્યોગ	૧,૦૦૦	—
સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામો :				
વાહનવહેવાર	૪૦૦	૧૫
પ્રજાપ્રીય આરોગ્ય	૨૬૦	૪૫
કેળવણી	૨૯૫	૧૦૦
સંશોધન	૨૦	—
			<hr/>	<hr/>
	કુલ	...	૩,૫૦૦	૨૦૦

આ ખરચતો અંદાજ ખીજી યોજનાઓની પેઠે ઘણા મોટા નથી એ સાચું. પણ આપણે એટલું ભૂલી શકીએ એમ નથી—ને ભૂલવું ન જોઈએ—માટે આર્થિક યોજનાઓ ધડવામાં આપણે પશ્ચિમની નકલ ન કરી શકીએ.

આવકનાં સાધન

ઉપર જે સ્થાયી તેમજ વાર્ષિક ખરચ ગણાવ્યાં તે પૂરાં કરવાને આવકનાં સાધન આ પ્રમાણે છે:

(૧) દેશના લોકોના સંધરા ને બચતમાંથી લેના; (૨) સિક્કચુરીટી આપીને જીલા કરેલા પૈસા; (૩) કરમાં વધારો; (૪) રાજ્યની માલિકીનાં ઉદ્યોગો ને સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામોમાંથી થનારી આવક. હવે આ આવકનાં સાધન એક પછી એક તપાસીએ:

‘લોકોના સંધરામાંથી લેના—હિંદમાં રૂ. ૧૦ અબજ લોકોની પાસે સંધરેલા પૈસા છે, એવો અંદાજ છે. અમાંથી તેમજ લોકોની બચતમાંથી રાષ્ટ્રીય સરકાર સહેજે લેના મેળવી શકે. એ રીતે રૂ. ૨૦ અબજ જીલા કરી શકાય એવી અટકળ છે.

‘કમા કરેલા પૈસા’—રાષ્ટ્રીય સરકાર ‘સિક્કચુરીટી’ આપીને પૈસા જીલા કરી શકે; ને એ રીતે રૂ. ૧૦ અબજ મેળવી શકે.

વર—કરોમાં અનેક રીતે વાજખી વધારો કરીને, આ યોજનાના સમય દરમ્યાન, સહેજે રૂ. ૫ અબજ મેળવી શકાય.

આ રીતે, રૂ. ૩૫ અબજના સ્થાયી ખરચ જેટલા પૈસા કેવી રીતે મેળવાય તે ઉપર વીગતથી બતાવ્યું છે.

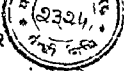
વિલાસતની પાસે આપણું જે કંઈ લેણું નીકળતું હોય તેનાં પર બાંધાર નહીં રાખી શકાય; કેમકે, બ્રિટન દિંદને પોતાની રાજકીય નાગચૂડમાંથી છોડે તોપણ, તે પોતાનું દેવું એવી રીતે નહીં આપે કે આપણી બીડ ભાંગે ને આપણી આર્થિક પ્રગતિ સધાય. તેમજ, આ યોજનામાં પરદેશી સાથેના વેપારનો જે સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો છે તેને અનુસરતાં, આપણે એવી આશા પણ ન રાખવી જોઈએ કે આપણે જેટલો માલ આયાન કરીશું તેના કરતાં વધારે નિકાસ કરીશું. જ્યાં સુધી દેશમાંથી જ પૈસા મેળવવાનાં બધાં સાધન અજમાવાઈ ચૂક્યાં ન હોય ત્યાં સુધી પરદેશથી કરજ, મેળવવાનો વિચાર જ ન કરવો જોઈએ.

વાર્ષિક નભાવનું ખરચ

દર વરસે રૂ. ૨ અબજનું જે ખરચ ધાયું છે તે રાજ્યની માલિકીનાં મૂલભૂત ઉદ્યોગો, સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામો વગેરેમાંથી, મળનારી વધારાની આવકમાંથી પૂરું પડશે. આ આવક યોજનાનાં પહેલાં પાંચ વરસમાં મુકાબલે ઝાઝી થાય, પણ પછીનાં પાંચ વરસમાં ઠીકઠીક વધશે. ધર્મોદાની સંસ્થાને દેવસ્થાનોને વિનંતી કરીને તેમજ કાયદો વડે, તેમની પાસેના અઢળક ધનમાંથી કેટલોક ભાગ મેળવી શકાય. આ યોજનાના અમલને સંગે રાજ્યકારભારનું વાર્ષિક ખરચ વધશે. પણ પગારોની ને બીજી કાપકૂપથી તે પૂરું કરી શકશે એવી આશા છે.

ગ્રામપંચાયતોનાં આવક ખરચ

આ યોજનામાં અનેક જગાએ ખરચની જવાબદારી ગ્રામપંચાયતો પર નાખવામાં આવી છે. ગ્રામપંચાયતો એ આખી યોજનાનું મધ્યબિન્દુ છે. મધ્યવર્તી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો તો આખા દેશમાં એકસરખી નીતિ પળાય એટલા પૂરતી આ પંચાયતોને મદદ કરશે એટલું જ. પંચાયતોને આવકનાં સાધન આ પ્રમાણે રહેશે : (ક) પાકમાંથી ફાળો. દાખલા તરીકે ગામમાંથી દર ફસલે હળદીક પાંચ શેર (દસ રતલ) અનાજનો ફાળો લેવાય. ગામ અનાજ,

આપવામાં ખેડૂતને સવડ છે. (ખ) શરીરશ્રમ. આ જાતના કાળાતો ઉલ્લેખ કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં પણ મળે છે. પ્રાચીન ભારતમાં જાહેર મકાનો, તળાવો, કૂવા વગેરે, ગ્રામવાસીઓની સંયુક્ત, ઐચ્છિક, અને સેવારૂપે આપેલી મદદથી બંધાતાં. આપણી આ યોજના અનુસાર ગ્રામપંચાયતો એવો નિયમ કરે કે ગામડામાં હળદીક પાંચ દિવસની મફત 'મહેનત' ગામડાના સાર્વજનિક કામ માટે આપાય. આને લીધે, પૈસા ને રોકડની કડાકૂટમાં જાતર્યા વિના પંચાયતોનું કામ ધણે અંશે સરળ થશે. (ગ) લગ્ન, જનોઇ વગેરે સામાજિક પ્રસંગોએ વ્યક્તિગત દાન. (ઘ) લવાદીની શી અને દંડ, ચરામણી, ને બીજા અનેક લાગા રૂપે પરચૂરણ આવક. પણ આ બધા લાગા રોકડ નાણાના રૂપમાં ન લેતાં ચીજોના રૂપમાં લેવાય. આ રીતે હિંદની અર્થવ્યવસ્થા છેક તળિયેથી નવેસર રચાશે, ને તે સંગીન અને સ્થાયી બનશે.

૧૮. ઉપસંહાર

દેશની આગળ રજૂ થયેલી આર્થિક વિકાસની બીજી યોજનાઓ કરતાં આ યોજના દેખીતી રીતે જુદી છે. તેના મૂળમાં આર્થિક નવરચના વિષેના કેટલાક આદર્શો રહેલા છે, તે ગાંધીજીએ દેશના વિચારપ્રવાહમાં આપેલો અજોડ ફાળો છે. એટલે આ યોજનાની વીગતો નક્કી કરવા ને તેનો અમલ કરવા માટે કુશળ ને કસાયેલા સેવકો જોઈશે, એટલું જ નહીં પણ આ નવા આદર્શોને વિષે દૃઢ ને અવિચળ શ્રદ્ધા ધરાવનારા જીવાનોની પણ જરૂર પડશે. એવી અડગ શ્રદ્ધા હોય તો આ યોજનાથી દેશમાં શાન્તિ ને આબાદીનો યુગ આવે, એટલું જ નહીં પણ જગતની પ્રજાઓને પણ દાખલો બેસે. એક વાત તો અગાઉ કહી જ છે કે દેશના મધ્યવર્તી તન્ત્રમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર હોવી એ સૌથી મહત્વની વસ્તુ છે. તેના વિના બધી યોજનાઓ નર્મો ખરચાળ દેખાવરૂપ ને ઝાંઝવાનાં નીર જેવી થઈ પડશે.

